

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА:
УЯВЛЕННЯ ПРО УСПІХ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ
на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»
за спеціальністю «Психологія дитинства і сім'ї з основами психотерапії»

Студентки 2 курсу магістратури
Самойленко Марії Юріївни
Науковий керівник:
кандидат медичних наук, доцент
Прокопович Євгеній Михайлович

Допустити до захисту в ДЕК
кафедра психології розвитку
Протокол № _____ від _____
завідувач кафедри:
доктор психологічних наук, професор
Власова Олена Іванівна

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Теоретико-методичні засади вивчення уявлення про успіх в підлітковому віці.	5
1.1. Поняття успіху в сучасній психологічній науці.	5
1.2. Психологічні особливості підліткового віку	19
1.3. Теорія мотивації досягнення успіху.	32
Висновки до розділу 1	37
Розділ 2. Емпіричне дослідження уявлення про успіх в підлітковому віці.	39
2.1. Підходи до дослідження успіху	39
2.2. Організація та проведення емпіричного дослідження.....	43
2.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.....	44
Висновки до розділу 2	72
Розділ 3. Психологічна корекція ціннісно-мотиваційної сфери підлітків	75
3.1. Підходи до психологічної інтервенції при роботі з підлітками	75
3.2. Розробка тренінгової програми розвитку мотиваційної сфери підлітків	81
Висновки до розділу 3	98
Висновки	99
Список використаних джерел.....	101
Додатки.....	110

Вступ

Робота присвячена вивченню уявлень сучасних підлітків про успіх в контексті особистісного самовизначення, яке знаходить вираз у осмисленості життя, самооцінці, особливостях побудови часової перспективи майбутнього. Психологічний зміст і структура самовизначення в підлітковому віці вивчалися в дослідженнях Д.Б. Ельконіна, Л. І. Божович, М.Р. Гінзбурга, О.І. Власової, С.Д. Максименка, К.Л. Мілютіної, Н.І. Бігун, Т.Д. Марцинковської, К.М. Поливанової, Н.С. Пряжнікова, В.С. Собкіна, Г.А. Цукерман, Л.Б. Шнейдер, Е. Еріксона, Р. Хевігхерста та інших. Виділені нами характеристики самовизначення не вичерпують змісту даного поняття, однак побудова життєвих планів у часовій перспективі становить провідне новоутворення старшого підліткового віку (Л. І. Божович), цілепокладання і побудова планів на майбутнє визначають осмисленість життя і пов'язані з формуванням самооцінки, що становить основу проектування життєвих планів.

Актуальність теми дослідження визначається значимістю впливу трансльованих суспільством сучасних цінностей, однією з яких є успіх, на самовизначення підлітків (Л.С.Виготський, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, Л. І. Божович, Л. Ф. Обухова, І.З. Кон, М. Хевігхерст, М.Р. Гінзбург, В.С. Собкін, Т.Д. Марцинковська, І.В. Ващенко, І.В. Данилюк, В.Л. Щербина). Уявлення про успіх виступають важливим фактором формування самооцінки, що визначає побудову планів на майбутнє, які є основою переживання осмисленості свого життя (Д.А. Леонтьєв, К. А. Абульханова-Славська, Т.О. Гордєєва, Л. М. Карамушка, І. І. Ткачук, В. І. Свистун, О. О. Максимова, Н. Д. Майбородюк, С. С. Макаренко).

У підлітковому віці відбувається активна побудова образу світу, вибудовування системи ціннісних орієнтацій на основі засвоєння соціальних цінностей і норм. Завдання самовизначення вимагає визначення мети в сфері професійного та особистісного розвитку (Е. Еріксон, М. І. Лісіна, Л. І. Божович, Х. Ремшмидт, Р. Хевігхерст, Л.Ф. Обухова, М.Р. Гінзбург,

Н.С. Пряжников, Л.Б. Шнейдер, Т.Д. Марцинковська, О.А. Карабанова, Г.С. Костюк). Однак, сучасне суспільство перебуває в ситуації не тільки соціально-економічної нестабільності, але і ціннісно-нормативної невизначеності: старі колективістичні цінності вже не є значущими, а нові, абсолютно протилежні, індивідуалістичні цінності ще не прийняті більшістю, що порушує механізми трансляції між поколіннями цінностей і перешкоджає самовизначенню (Асмолов, 1984; Гаврилук, Трикоз, 2002; Солдатова, Львова, 2018). Агресивний вплив на особистісний розвиток сучасних підлітків засобів масової інформації та соціальних мереж, активно нав'язують цінності споживання і гедонізму, образи успіху, пов'язаного з матеріальним благополуччям (Собкін, Писарський, 1994; Матвеева, 2006, 2011; Семенов, 2007; Черкасова, 2011 року; Подільський, Ідобаєва, 2016) знаходить відображення в системі цінностей сучасних підлітків, для яких все більш значущим стає досягнення успіху (Собкін, Буреломова, 2012; Собкін, Калашникова 2017; Реан, 2016 року; Молчанов, 2005; Каширський, 2012). Однак те, як уявляють підлітки успіх, які смисли пов'язують з успіхом, залишається за межами досліджень.

Уявлення про успіх визначають оцінку власної успішності та впливають на становлення Я-концепції, самосвідомості та самооцінки в підлітковому віці (Джемс, 1991; Бернс, 1986; Еріксон, 2006; Божович, 1997; Бороздіна, 2011; Молчанова, 2010). Важливий не тільки об'єктивний успіх, але і його суб'єктивне переживання та інтерпретація, яку дає людина при оцінці своїх досягнень (Weiner, 1986, 1992; Seligman, 1995; Dweck, 1999; Гордєєва, 2002).

Оцінка власної успішності є важливим фактором формування у підлітка цілісного уявлення про себе, свої можливості, визначає постановку цілей на майбутнє. Таким чином, зміст домінуючих в підлітковому середовищі уявлень про успіх як значущу в сучасному суспільстві цінність, виступає значущим чинником самовизначення підлітків.

Об'єкт дослідження – уявлення про успіх.

Предмет дослідження – уявлення про успіх в підлітковому віці.

Метою дослідження є вивчення уявлень підлітків про успіх.

Нами були сформульовані наступні **завдання** дослідження:

1. Теоретичний аналіз.
2. Організувати та провести емпіричне дослідження уявлення про успіх підлітковому віці.
3. Проаналізувати та проінтерпретувати отримані результати дослідження.
4. Розробити програму психологічного тренінгу з побудови стратегій досягнення успіху.

Для вирішення поставлених завдань і для перевірки припущень використовувалися такі **методи і методики дослідження**:

1. Теоретичний аналіз
2. Психодіагностичний метод (Тест смисложиттєвих орієнтацій (Леонтьєв); Методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн (Прихожан); Опитувальник дослідження самооцінки успішності підлітків (Бухаленкова, Карабанова); Методика ранжирування сфер життя за значимістю досягнення успіху (Бухаленкова, Карабанова); Опитувальник «Незакінчені речення» в авторській модифікації (Sacks, Levy);
3. Математико-статистичний (були використані наступні методи статистичної обробки даних: описові статистики, критерій Манна-Уїтні; критерій Краскела-Уолліса.

Математична обробка даних проводилася за допомогою програм для аналізу статистичної інформації Microsoft Excel 2016, SPSS Statistics 19 for Windows.

Розділ 1. Теоретико-методичні засади вивчення уявлення про успіх в підлітковому віці.

1.1. Поняття успіху в сучасній психологічній науці.

Успішність є однією з важких цінностей сучасної культури, зокрема - культури сучасних підлітків. Реклама, засоби масової інформації, світова економіка - все це спрямовано на успіх. Не є винятком і система освіти: батьки хочуть, щоб їхні діти були успішні; школи, рекламуючи свої послуги, кажуть про успішний вступ до вузу, успішне майбутнє їх випускників та інше.

В силу специфіки підліткового віку, питання трансльованих зовнішнім середовищем цінностей і уявлень про успішність набуває вкрай високої значимості. Е. Еріксон писав: «саме ідеологічний потенціал суспільства найвиразніше говорить з підлітком, це підтримка та вплив однолітків і вчителів до чого вони і прагнуть». У той же час, успішність може розумітися представниками різних груп по-своєму. Для фахівця, який працює з підлітками, вкрай важливо розуміти, як вони бачать успішність: це дозволяє більш ефективно працювати з ними. Тому метою дослідження стало вивчення уявлень сучасних підлітків про успіх[82].

За теорією С. Московічі соціальні уявлення - це набір понять (цінностей, категорій, переконань та інше), що виникають в ході комунікації між індивідами. С. Московічі розглядає їх у двох контекстах - вербальному і образному. Соціальні уявлення є частиною соціального життя індивіда і розвиваються в соціальному просторі[35].

Структура і зміст соціальних уявлень активно вивчаються в психологічній науці. У тому числі мова йде і про дослідження, що присвячуються соціальним уявленням підлітків. У контексті вивчення даної проблематики особливий інтерес представляє дослідження І.М. Тимошин. Вивчаючи структуру соціальних уявлень студентів про статус людини в суспільстві, автор диференціювала досліджуваних за показником інтегрального статусу в системі відносин міжособистісної значимості.

Показано, що з пониженням інтрагрупового статусу змінюються уявлення про людину, що займає високе положення в суспільстві[64].

Є всі підстави припускати, що для груп підлітків з різними поєднаннями інтелектуальної та соціальної успішності характерна своя специфіка соціальних уявлень про успішність. Дане дослідження спрямоване на виявлення цих особливостей

Успіх - це одна з провідних життєвих цінностей людини. Дослідження успіху з цієї точки зору давно стали традиційними за кордоном. У вітчизняній психологічній науці до недавнього часу розглядалися певні прикладні аспекти проблеми успіху. В даний час ситуація змінилася не тільки в науці, а й в інших областях соціального життя суспільства.

Проблемою успіху цікавилися ще в давнину. Так, Гесіод, кажучи про соціальні причини та особистісної обумовленості багатства і бідності як успіху і неуспіху, вважав, що вони виражаються в здібностях, зусиллях особистості, які спрямовані на досягнення певного результату (матеріального рівня життя). Платон велику увагу приділяв мотивами слави і визнання. На його думку, слава - це форма визнання заслуг особистості, оцінка реальних і уявної гідності особи[48].

Давньогрецькі мислителі виділяли «агональний» тип особистості, орієнтований на розкриття творчого потенціалу, високий рівень втілення здібностей, ефективність у досягненнях, перемогу в змаганнях. Орієнтація грека на суперництво була підпорядкована раціональним, а тим більше утилітарним міркувань, але була пов'язана з демонстрацією майстерності. У прагненні стародавнього грека до слави бачили одну з рушійних сил цивілізації.

З кінця 50-х р.р. прагнення до успіху в соціальній психології вважалось досить вагомим соціокультурним мотивом людської діяльності. Ініціатором цього напрямку був Д. Мак-Клелланд. В рамках даного підходу досліджувалися соціально-психологічні механізми формування установки на успіх у великих і маленьких спільнотах[92].

Приблизно в цей же час, Дж. Аткинсон вказує на існування в структурі мотивації досягнення мотиву прагнення до успіху і мотиву уникнення невдачі. На його думку, активність особистості - це результат цих двох протилежних тенденцій. Вони складні за своїм складом, так як в них поряд з постійними особистісними диспозиціями входять і ситуаційні детермінанти. Ідеї Аткинсона послужили основою для ряду теорій мотивації досягнення, що пояснюють поведінку і діяльність з точки зору успішності, різними особистісними моделями мотивації досягнення.

У літературі можна знайти розуміння успіху у широкому та вузькому сенсах. У широкому розумінні успіх розуміється як життєвий успіх, у якому людина прагне реалізувати свій потенціал, досягнення та переживання у своєму житті. У вузькому сенсі успіх - це оцінка певного результату, досягнення або важливості для окремої людини. Тому успіх завжди асоціюється з особистою важливістю результату.

Тому поняття успіху в літературі розуміється з трьох точок зору: 1) Досягнення певного результату, оцінене іншими як важливе. Таке розуміння успіху фіксує як об'єктивний показник досягнень, так і його суб'єктивну оцінку. 2) Під успіхом можна розуміти публічне визнання досягнень людини. Це визначення фіксує соціальні та нормативні аспекти успіху. 3) Успіх означає певну удачу [15].

Тому успіх пов'язаний з об'єктивними рисами (успіх, загальне прийняття, хороші результати) та суб'єктивними рисами (успіх, визнаний індивідом як важливий).

Як правило, в літературі виділяють два напрямки, в рамках яких аналізуються механізми успішної діяльності індивіда. До першого напрямку можна віднести біологічно орієнтовані теорії обдарованості. На думку авторів цих теорій, причини успіху особистості полягають в особливостях органічної конституції людини, його індивідуальних біологічних особливостей. Вони вважають, що істотну роль в процесі здобуття успіху грає інтелект, духовний оволодіння значущими для особистості сферами. Цієї позиції

дотримується психолог Симонов В.П. Він вважає, що для успішного задоволення своїх численних потреб людина повинна багато знати. У кожної людини повинна бути розвинена так звана мотиваційна компетентність, але не в сенсі простого накопичення і засвоєння знань, а в сенсі потенційної готовності людини вирішувати поставлені завдання зі знанням справи[80].

Другий напрямок, аналізує механізми успішної діяльності, є найбільш розробленим, як у вітчизняній психології, так і за кордоном. В рамках цього напрямку вивчаються людські фактори ефективності діяльності, детермінанти соціального і професійного успіху особистості. На думку прихильників цього напрямку, професійна успішність особистості залежить не тільки від здібностей людини, його підготовленості, але і від характеру мети і бажання працювати.

Рівень успіху особистості залежить від багатьох її індивідуально-психологічних особливостей. Багато дослідників займаються вивченням цих особливостей. Зокрема цю проблематику торкалися, представники гештальтпсихології, а саме У. Джемс, К. Левін, Ф. Хоппе, М. Юкнат.

Представники школи К. Левіна, займалися вивченням питання про вплив рівня домагань, самооцінки і рівня досягнень на успіх особистості. У. Джемс, який показав взаємозв'язок між самооцінкою особистості, ступенем «поваги» нею самої себе, рівнем домагань і успіхом, писав, що наш достаток собою в життя обумовлено тим, яким справі ми себе призначали[42].

Ф. Хоппе пов'язував успіх і неуспіх у певних діях з досягненням або недосягнення тих результатів до яких прагне людина. Успіх, на його думку, є найважливішою умовою стимулювання і динаміки діяльності.

М. Юкнат показала зв'язок успіху з домаганнями особистості. Вона виявила, що наявність постійного успіху в діяльності спонукає людей до діяльності вищого порядку.

Багато дослідників, такі як, Р. Френкін, А. Бандура, Л. Фестінгер, пов'язують успіх з активністю особистості, її суб'єктність, вважаючи, що успіх опосередкований можливостями особистості. Так, наприклад, А.

Бандура стверджує, що людей з почуттям суб'єктності небентежать невдачі і, в кінцевому рахунку, людина несе відповідальність за свої дії, свій успіх і невдачі [86].

Що стосується вітчизняної психології, то проблема успіху мало досліджувалася нашими вченими. Проблемою успіху почали активно займатися в останні роки, такі автори як Л. М. Карамушка, І. І. Ткачук, В. І. Свистун, Н. Ю. Максимова, Н. Д. Майбородюк, С. С. Макаренко [31; 49;53].

Різні думки та підходи до визначення мотивації успіху призводять до власних висновків щодо цієї концепції. На нашу думку, мотивацією успіху на роботі є, у певному сенсі, зосередження на досягненні високих результатів та постановка конкретних цілей, які вважаються успішними.

Щодо факторів, що впливають на формування мотивації працівника до успіху, у сучасній літературі часто подаються лише результати досліджень, які пояснюють чинники, що сприяють чи перешкоджають роботі. На думку деяких авторів, відсутність стабільних команд або конкретних спеціалістів, низький рівень взаємної підтримки та відсутність зосередженості на спільних справах можуть перешкоджати ефективній роботі. На високу продуктивність роботи впливає структура колективу (неоднорідність, якісний склад) та стосунки між людьми [32]. Деякі дослідники відзначають, що мотивація успіху визначається індивідуальним статусом, співвідношенням стимулів до покарань, психологічним кліматом команди та самосвідомістю .

Вивченням успішності в професійній сфері також займався Е.А. Клімов. Він виділяє дві складові оцінки успішності професійної діяльності - внутрішню і зовнішню. Зовнішня, передбачає оцінку з боку інших людей, а внутрішня - з боку самого себе. Однак, в кінцевому рахунку, ці оцінки формуються суб'єктами і вони можуть не збігатися. Клімов стверджує, що одним з найважливіших умов взаємної відповідності людини і його роботи, а значить, і його ефективного професійного розвитку, є поєднання успішності діяльності та задоволеністю нею [40].

Таким чином, успіх особистості залежить від багатьох факторів, як соціальних, так і біологічних.

Так само можна відзначити, що в зарубіжній психології ця проблема набагато більш освітлена, ніж у вітчизняній, де цієї проблематики приділяється дуже мало уваги.

Таким чином, успіх - це «форма самоактуалізації людини» та «гарантія саморозвитку та передумова соціальної оцінки» у формі «визнання та схвалення».

Досягнення успіху - це процес самореалізації особистості та її самоствердження в суспільстві. Але в свідомості людей можуть співіснувати різні моделі успіху. У зв'язку з цим психолог Г. А. Тульчинський виділив чотири основні форми успіху. 1) "Ефективний" успіх, що дає індивіду особливе суспільне пізнання (успіх - "популярність"). 2) Успіх представлений важливим сприйняттям для особистості. 3) Успіх – це подолання труднощів, особливо самоподолання. 4) Успіх - це виконання покликання, коли важлива сама діяльність, а не результат. Варто більш детально розглянути кожен вид успіху, визначений автором [64].

Перший тип - популярність. У прямому сенсі успіх - це суспільне визнання та популярність. Тому можна сказати, що визнання людських здібностей, таланту орієнтоване на успіх. Але цього недостатньо для загальнолюдського успіху володіння ними, індивід також повинен мати можливість «представити» себе. "Кожен з нас повинен пропонувати особливий тип особистості, і незалежно від відмінностей ми повинні відповідати одній умові, щоб бути затребуваним", - сказав Е. Фромм, американський психолог. Така орієнтація на успіх, успіх-популярність є відмінною рисою психології особистості у висококонкурентному ринковому суспільстві, але не кожен може витримати такий успіх і відчути його без трансформації. Для незрілих особистостей такий успіх є прямим виразом самооцінки, що, у свою чергу, є простим відображенням тимчасової і досить

нестійкої слави. У той же час важливо, щоб успіх і популярність не були пріоритетними та не були первинною життєвою цінністю.

Друга форма успіху - це успіх, визнаний «значущими іншими». Для психології здорової особистості важливо не тільки будь - якою ціною стати відомим, а й завоювати повагу, популярність, суспільне визнання та успіх. Індивідуальна самосвідомість та самооцінка проявляються у вибірковій важливості власного успіху чи невдачі серед «важливих інших» (родини, друзів, професійних колег, авторитетних фахівців). Тут стає зрозумілою індивідуальна вибірковість. Для цього успіх і обізнаність неважливі, але вони мають сенс лише для вас. Тільки в цьому випадку пізнання виступає як дія, що заохочує реальну силу. Таке прагнення до успіху є особливо серйозним серед молоді внаслідок морального спотворення суспільної свідомості, моральної хвороби суспільства, коли соціальне пізнання йде проти соціальної справедливості. У таких ситуаціях люди розвиваються і уникають «страху» успіху, а точніше «уникають успіху». В атмосфері, коли молодь може уникати суспільно важливих заходів. Ця «втеча» від суспільно значущого успіху може виражатися також у асоціальній та злочинній діяльності [65].

Третя форма успіху - це подолання успіху та самовизначення. Для становлення та розвитку особистості успіх важливий не тільки у визнанні наслідків цієї діяльності, а й у подоланні та вирішенні певних життєвих проблем та протиріч. Як свідчить історія, життя найкращих людей, позначених знаком успіху, було сповнене боротьби. Їм доводилося постійно долати незліченну кількість перешкод, стискати свої здібності та волю і виконувати величезну роботу у справі, якій вони присвятили себе. Вона не тільки долає деякі зовнішні перешкоди, але й виступає як самовизначення, самовизначення та самостворення особистості. Все це сприяє накопиченню незамінного життєвого досвіду. Вони є основою для того, щоб сама індивідуальність стала реальністю, усвідомлювалася, оцінювалася і засвоювалася як основа для подальшого самовизначення та самовираження. Цей вид успіху особливо важливий для молодих людей, яким потрібна

справжня робота, реальні труднощі та відносно легкі та безпроблемні умови життя. Усвідомлення своєї здатності вирішувати життєві та творчі проблеми дає людині дуже сильну та позитивну відповідальність. За словами Тульчинського, у будь - який момент людина представляє не тільки те, чим вона вже стала, якою вона є, а й те, чого ще не усвідомила, свої здібності. Це очевидно у молодих людей, які постійно прагнуть бути більшими, ніж є насправді.

Найбільш детально поняття успіху було проаналізовано психологом і філософом Г.Л. Тульчинським, який виділяє п'ять основних визначень рівнів успіху [65].

Першим і найбільш поширеним у суспільній свідомості є розуміння успіху як здібності та досягнень людини, соціального сприйняття її «популярності» у суспільстві.

Друге визначення пов'язане з індивідуальною вибірковістю. Індивідуальна вибірковість неважлива для успіху чи усвідомлення, але вона має сенс лише для себе, тобто з боку "важливих інших".

Для становлення та розвитку особистості важливий не тільки успіх як визнання наслідків цієї діяльності, а й успіх як подолання нових життєвих труднощів для досягнення цілей. Успішні вирішення, здавалося б, непереборних проблем та набутий ними досвід дають людині основу для усвідомлення та оцінки власних здібностей, що є основа для подальшого самовизначення та розвитку. У зв'язку з цим третє визначення успіху формуються як "успіх як подолання" [64].

Важливо відрізнити це визначення успіху від "успіху-самоподолання" або самовдосконалення. «Люди прагнуть до найбільш досконалого і гармонійного втілення своїх бажань» (Тульчинський, 1994). П'яте визначення виражається у розумінні успіху як реалізації професії. Перш за все, якщо це сам процес, а не кінцевий результат значної діяльності. Коли для особистості важлива не оцінка діяльності, а можливість її здійснення. Г. Л. Тульчинський не тільки вибирає можливі визначення успіху, а й розглядає їх

як рівень особистості. Коли ми переходимо від «усвідомлення» до «дії», наша особистість стає менш залежною від соціальних оцінок, і важливість внутрішніх оцінок нас самих і нашої діяльності зменшується. Отже, відбувається формування морально автономної особистості. Успіх як важливе сприйняття інших людей також має свою особливість, пов'язану з тим, що цифри оцінюються як авторитет стосовно сили чи страждань. Так само, на думку автора, успіх як подолання вважається подвигом і самозреченням заради «спільної справи» [65].

Прагнення до досягнення успіху в структурі особистості. Говорячи про фактори, що впливають на мотивацію досягнення успіху, когнітивні психологи залишають осторонь питання того, як формуються і чим обумовлена мотивація. Деякі дослідники відносять її до базових людських потреб [56], однак більшість сучасних дослідників дотримуються позиції, що це базова ціннісна орієнтація особистості, яка займає певне місце в системі цінностей [95], наповнена особистісним змістом [20;45].

Гуманістичний психолог А. Маслоу писав про прагнення до досягнення успіху, проте серед виділених їм базових потреб ми бачимо потребу у визнанні, повазі з боку суспільства і три потреби, які він пов'язував з прагненням людини до самовираження: пізнавальні потреби (спрага отримання нових знань), естетичні потреби (прагнення до гармонії, краси, мистецтва) і потреба в самоактуалізації, тобто прагнення до розкриття особистісних можливостей і здібностей. А. Маслоу детально описав в своїх роботах тип особистості що самоактуалізується, якій властива повна самореалізація. Це люди, що знайшли своє покликання, вони орієнтовані на якісь вищі цінності. Дана концепція піддавалася різноманітній критиці, серед якої найбільш значущим є розуміння даних прагнень як потреб, без урахування впливу суспільства на їх формування [45]. В. Франкл, критикуючи цю теорію, вважав, що всі описані А. Маслоу риси самоактуалізації є побічний ефект набуття людиною сенсу життя, прагнення до якого він вважав головним завданням життя людини. Однак, незважаючи

на всі недоліки, можна припустити, що описаний особистісний тип може служити прикладом успіху для оточуючих [76].

Таким чином, в двох розглянутих концепціях був описаний тип особистості, для якої, по суті, потреба в досягненні успіху є домінуючою. Обидва автори розглядають таких людей як найбільш розвинених і успішних за своїм визначенням. Їх приклад є виразом розуміння успіху як покликання.

Тепер звернемося до розгляду успіху в теоріях, де досягнення успіху є однією з базових ціннісних орієнтацій особистості [21;94]. Ціннісні орієнтації допомагають людині поставитися до тієї дійсності, в якій він живе. Іншими словами, цінності дають людині можливість побудувати власний образ світу поза відриву від світу соціального, оскільки побудова власної структури, системи цінностей відбувається на основі того, що існує і що актуально для суспільства і культури, в якій ця особистість і формується. Таким чином, система ціннісних орієнтацій становить основу відносин людини до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і "філософії життя". Ціннісні орієнтації особистості організовуються в певні системи (ієрархії). При цьому, критерії ранжирування ціннісних орієнтацій індивідом неоднозначні - їх перевага може бути обумовлено як уявленнями про їх абсолютної значущості для суспільства, так і їх суб'єктивної актуальної важливості для самої особистості [44].

Існують різноманітні теорії і підходи до розгляду ієрархічної структури цінностей особистості. Один з підходів був розроблений в психології М. Рокічем. Ціннісна ієрархія в теорії М. Рокіча відображає порівняльну значимість цінностей для особистості. Дослідник визначає цінності як стійкі переконання в тому, що «певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування краще з особистої чи соціальної точок зору, ніж протилежний або зворотній спосіб поведінки, або кінцева мета існування». На думку М. Рокіча, людські цінності характеризуються наступними основними ознаками: витоки людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві, його інститутах і

особистості; всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різному ступені; вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення; загальне число цінностей, які є надбанням людини, порівняно невелике, і вони організовані в системи.

Серед інструментальних цінностей важливо виділити цінності «ефективність у справах», «високі запити» - дані цінності також можуть характеризувати успішної людини з високою мотивацією досягнення, орієнтованого на успіх.

Методика М. Рокіча часто використовується в дослідженнях цінностей підлітків, однак найбільш розробленої і часто використовуваної на сьогоднішній день є теорія універсального змісту і структури цінностей Ш. Шварца). Розглянемо її більш детально [60].

Теорія Ш. Шварца являє собою спробу обґрунтування єдності, універсальності структури цінностей, що виражають мотивацію особистості і проявляються в певних цілях. Цінності в даній концепції розглядаються як уявлення про цілі, які служать основними керівними принципами в житті людини. Вони являють собою деякі критерії вибору і оцінки людиною своїх дій, а також оцінки інших людей і подій. Ш. Шварц виділив десять основних «мотиваційних типів», які визначають спрямованість конкретних дій індивіда і більш широко всю його життєдіяльність. При цьому кожному мотиваційному типу відповідає певна основна мотиваційна мета: Саморегуляція, Стимулювання, Гедонізм, Досягнення, Влада, Безпека, Конформність, Традиція, Доброзичливість (прихильність), Універсалізм [95].

Розглянемо трохи докладніше орієнтацію на досягнення: його мотиваційна мета - досягнення особистого успіху і соціального схвалення за допомогою прояви компетентності та використання загальновизнаних культурних стандартів. Опис даного мотиваційного типу добре співвідноситься з визначенням успіху. Також звернемо увагу на орієнтацію на владу, метою якої є досягнення соціального статусу, престижу і панування над людьми. Цей мотиваційний тип відрізняється від попереднього

(досягнення) тим, що відноситься до досягнення панування в межах загальної соціальної системи, а не в конкретній взаємодії. Влада і досягнення - обидва мотиваційних типу позначають соціальний успіх, роблять особливий акцент на досягненні соціальної переваги над іншими і поваги з боку інших людей. Вони відносяться Ш. Шварцем до одного блоку - до цінностей самозвеличення. До цієї групи крім досягнень і влади відноситься також цінність гедонізму. Досягнення і гедонізм, з точки зору дослідника, пов'язані з отриманням задоволення, з потуранням самому собі, своїм бажанням. Даний блок ціннісних орієнтацій протиставляється в його теорії цінностей самоподолання, які пов'язують нас з іншими людьми (універсалізм і прихильність). Цінності універсалізму і доброзичливості протилежні цінностям влади і досягненню, так як прийняття інших людей як рівних і спрямованість їх благополуччю погано поєднуються з переслідуванням власних цілей і домінуванням [95].

Таким чином, цінність успіху, яку ми пов'язуємо з цінністю досягнення, виділеної дослідниками в даній концепції, ставиться в один ряд з владою і гедонізмом - разом вони утворюють єдиний блок несуперечливих цінностей, позначений Ш. Шварцем як самоствердження, що характеризується прагненням до задоволення власних інтересів. З ними контрастують цінності самовизначення, пов'язані з подоланням особистих інтересів заради інших. Згадуючи розглянуті раніше уявлення про успіх як прагненні до досконалості, хочеться звернути увагу на цінність саморегуляції (самостійності), яка описується як прагнення до зміни своєї особистості.

Також описані цінності можна розглядати на рівні культури. Культура розглядається Ш. Шварцем як широкий комплекс значень, смислів, переконань, правил поведінки, символів, норм, і цінностей, що домінують серед людей в суспільстві. Цінності описують поняття про те, що люди певної спільноти вважають хорошим і бажаним в культурі, тобто висловлюють культурні ідеали. Дослідник вивів три біполярних осі виміру цінностей культури, які представляють собою альтернативні рішення кожної

з трьох проблем, з якими стикається суспільство: 1. Автономія - Включеність; 2. Ієрархія - Рівність; 3. Оволодіння - Гармонія. Розглянемо докладніше останню вісь, вирішальну проблему того, як люди регулюють свої відносини зі світом природи і соціальним світом. Цінність Гармонії підкреслює необхідність бути в ладу з іншими людьми і фізичним оточенням, цінувати мир і гармонію в суспільстві і природі, намагатися зрозуміти і прийняти світ (а не змінювати його, не управляти, чи не експлуатувати). Для такого суспільства найбільш важливими є цінності світу в світі, краси, єдності з природою і захисту навколишнього середовища. Цінність Оволодіння - протилежний погляд суспільства на цю проблему. Відповідно до цієї цінності заохочується активне самоствердження, спрямоване на оволодіння і зміна природного і соціального оточення для досягнення групових або особистих цілей. Особливо важливі для такого суспільства цінності: честолюбство, успіх, мужність, компетентність. Дана цінність висока в культурах, які прагматичні, прихильні до прогресу і змін, які передбачають, що проблеми можуть бути вирішені, якщо ми докладемо достатньо зусиль [95].

Таким чином, на рівні аналізу цінностей культури цінність успіху лежить на одній осі з цінністю гармонії і протистоїть їй. Згідно багатьом крос-культурним дослідженням, порівнює західну і східну культури, цінність оволодіння властива західній культурі, найбільш яскравим прикладом якої можна назвати Америку, тоді як орієнтація на гармонію швидше властива східним культурам.

Підводячи підсумок розгляду ціннісних підходів, відзначимо, що ціннісні орієнтації виконують ряд важливих функцій в житті людини і дозволяють прогнозувати його поведінку і вибори. Ми бачимо, що цінність успіху як цінність розвитку і продуктивності [60] або досягнення [94] виділяється авторами як одна з основних ціннісних орієнтацій особистості. Причому цінність успіху можна розглядати і на рівні особистості, і на рівні культури. Орієнтація на успіх на рівні цінностей особистості представляє не

просто якусь ізольовану цінність, але цілий тип мотиваційної спрямованості, пов'язаний ще з такими цінностями як влада, і гедонізм. А на рівні аналізу культурних цінностей орієнтація на успіх (оволодіння) виділяється як один з полюсів осі і протиставляється гармонії. Ідея оволодіння близька, на наш погляд, тим дослідникам мотивації досягнення, які говорили про можливість зміни своїх здібностей і освоєнні нового, саморозвитку [20].

Таким чином, нами були розглянуті кілька напрямків психологічних досліджень, в рамках яких по-різному розглядається поняття успіху. Перша розглянута область - дослідження мотивації досягнення в основному зосереджена на вивченні внутрішніх факторів, що відносяться до успіху. Сам досліджуваний феномен за визначенням передбачає поняття успіху як досягнення поставленої мети. Однак психологи, що досліджують мотивацію досягнення, основний фокус своєї уваги зосередили на вивченні критеріїв оцінки своєї успішності людиною, такий підхід також розкриває розуміння успіху як подолання труднощів, в якому відбувається самовизначення особистості. Завдяки аналізу різних теорій мотивації досягнення успіху ми змогли простежити взаємозв'язки між уявленнями про успіх, аспектами самооцінки (оцінкою своєї успішності), постановка цілей (формулюванням майбутніх цілей) і свідомістю життя. Другий розглянутий підхід пов'язаний з виділенням успіху як однієї з базових потреб людини, максимальне вираження якої призводить до формування самоактуалізації або дієвої особистості, часто є прикладом успішної людини для суспільства. Третій розглянутий підхід, який аналізує існуючі в культурі базові ціннісні орієнтації, в більшій мірі зосереджений на зовнішніх факторах, що визначають розуміння успіху. Тут успіх розглядається переважно як суспільне визнання і виступає як одна з ціннісних орієнтацій, пов'язана з владою і гедонізмом більшою мірою і саморозвитком, стимуляцією в меншій, показує орієнтацію людини на досягнення особистих цілей і самоствердження, і властива індивідуалістичним культурам.

Отже, незважаючи на популярність використання терміна «успіх» в психології і багатогранність його значень, його зміст досить рідко стає предметом самостійного вивчення в психології. Ще менше досліджень присвячено вивченню розвитку уявлень про успіх в підлітковому віці.

1.2. Психологічні особливості підліткового віку

Підлітковий вік є соціокультурний феномен, кордони і зміст якого в сучасному житті і науці не до кінця визначені. Так Ф. Райс стверджує, що підлітковий і юнацький вік розглядається в межах: від 11 до 19 років. Е. Еріксон [82], Г. Крайг та Г. Костюк[39]. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — Київ, 1989. описують підлітковий вік в межах: від 12 до 19 років. Е. Шпрангер визначає межі підліткового віку 13-19 роками для дівчат і 14-22 роками для юнаків. Важливо, що у вітчизняній психології підлітковий вік поділяють на два періоди. У періодизації Д.Б. Ельконіна (1989) молодший підлітковий вік триває з 12 до 14, а старший з 15 до 17 років[81]. О.А. Карабанова, узагальнюючи всі попередні підходи, вважає, що молодший підлітковий вік триває від початку статевого дозрівання 11-12 років до 15 років, а старший підлітковий вік від 15 до 17 років; період з 17 до 19 років називають юністю.

Найважливішою характеристикою даного вікового періоду і особливістю його соціальної ситуації розвитку є його перехідний характер між дитинством і дорослістю. Таке проміжне становище підлітка накладає свій відбиток не тільки на перебіг його думок і почуттів, на його прагнення і ідеали, а й на образ його дій [11; 17; 18; 68; 81]. У підлітка з'являється "почуття дорослості", яке він прагне виразити у взаємодії з оточуючими [16; 81].

На даному етапі розвитку відбувається безліч змін, які пов'язані з біологічним, соціальним і психологічним розвитком підлітка.

Одне з перших змін, що знаменують собою початок підліткового віку, пов'язане з процесами статевого дозрівання, які тягнуть за собою рішення

таких задач розвитку як створення тілесного образу Я, формування статево-рольової ідентичності, поступовий перехід до дорослої генітальної сексуальності [18].

Другий напрямок розвитку підлітка пов'язано зі змінами в пізнавальній сфері: він опановує процесом утворення понять, здійснює перехід на стадію формальних операцій, які забезпечують можливість розумового експериментування не тільки з реальними, а й з можливими об'єктами і ситуаціями; підвищується рівень моральних суджень [16]. Розвиток інтелектуальної сфери призводить до двох досягнень: до розвитку здатності до абстрактного мислення і розширення часової перспективи [51].

Третій напрям розвитку підлітка пов'язано зі змінами в соціальному житті, яке йде за двома основними лініями. Перша лінія стосується становлення нових відносин в батьківській родині і характеризується поступовим зменшення прихильності до батьків, звільнення від їх опіки, формування особистісної автономії і емоційної незалежності. І все ж, незважаючи на зменшення впливу сім'ї, вона залишається важливою референтною групою і в цей період розвитку. Це впливає на образ ідеального Я підлітка: відбувається поступова відмова від «близьких» образів, тобто батьків, вчителів, на користь більш «далеких». Друга лінія соціального розвитку стосується встановлення нових взаємин з однолітками (відносин рівності, конкуренції і співпраці, причому з партнерами обох статей).

У підлітковому віці спілкування з однолітками є провідним типом діяльності; саме в ній складається нова соціальна ситуація розвитку [81]. На цьому етапі дорослішання підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути їм. Але прагнення бути дорослим викликає опір з боку дійсності: підлітку ще немає місця в світі дорослих, вони ще не готові так сприймати його. І тільки в спілкуванні з однолітками встановлюються відносини рівності, і поваги один до одного. Їх спілкування будується на повній довірі, прагненні до абсолютного взаєморозуміння. Саме через таке спілкування підліток починає краще розуміти себе, будує плани на майбутнє. У

спілкуванні з однолітками освоюються норми соціальної поведінки, моральні норми, йде програвання різних ролей і складних ситуацій, з якими людина може зіткнутися в подальшому житті. Л.С. Виготський говорить ще і про те, що в цьому спілкуванні формується самосвідомість особистості, як соціальне знання, перенесене у внутрішній план мислення.

Навчання ж на початку підліткового віку відступає на задній план. Однак ситуація змінюється до кінця молодшого підліткового віку, коли з'являються нові мотиви навчання, пов'язані з формуванням життєвої перспективи і професійних намірів, ідеалів і самосвідомості. У підлітка виникають і формуються професійні наміри, орієнтування в різних сферах праці. Навчання для багатьох набуває особистісний сенс і перетворюється в самоосвіту. Придбання знань для частини підлітків стає суб'єктивно необхідним і важливим для справжнього і підготовки до майбутнього [59].

У зв'язку з цим виникає новий тип саморегуляції-цілеспрямоване регулювання виникає якраз для формування уявлень про перспективу життя.

Тому класики психології виділяють інтимне та особисте спілкування з однолітками як основну діяльність у молодому підлітковому віці, що поступається місцем навчальній та професійній діяльності у старшому підлітковому віці .

У своїй роботі Т. Д. Марцінковська (2015, 2017) розкриває основні характеристики транзитивних відносин-глобалізації, зміни цінностей та установок, безперервність процесу соціалізації, розширення інформаційного простору. Автор підкреслює, що сучасний потенціал соціального будівництва також відкриває соціалізацію в інформаційному просторі людини. Характеристики ідентичності у соціально - транзитивних умовах проявляються у зростанні ролі етнічної ідентичності, зменшенні важливості цивільної та мовної ідентичності, зростанні кількості рольових компонентів та помітній тенденції до персоналізації.

Як зазначає більшість авторів, що підлітки формують систему цінностей та виборчу систему (вибір освіти, вирішувати людей для себе та

оточуючих і рухатися вперед; професія, політичні переконання тощо, які включають його в дорослість). До кінця підліткового віку формування підліткової «Я-концепції» завершено. Він не тільки поглиблює себе, свої здібності та прагнення, оцінює свої якості, але й розуміє своє становище в суспільстві, свою роль і мету в ньому.

Важливо підкреслити, що підлітковий вік характеризується не тільки відкриттям себе, а й побудовою плану життя. Життєві плани є показником набуття людиною внутрішнього світу [16]. Підліток за Л.І. Божович все ще змушений підкорятися зовнішнім обставинам життя, незважаючи на зміни у внутрішньому світі, тобто здатність задовольняти свої потреби. Навчання в школі та стосунки з однокласниками та вчителями - головний зміст його життя. Нездатність фактично змінити свій спосіб життя породжує мрії, які традиційно вважалися характеристикою підліткового віку. Вони завжди моделюють своє майбутнє і себе в цьому майбутньому і відіграють роль у майбутньому. У зв'язку з цим Л.І. Божович проводить подібність між грою дошкільного дитинства та підлітковими мріями. Вони виконують одну і ту ж функцію. «Обидва способи досягнення емоційних тенденцій, які неможливо втілити у повсякденному житті». Вона вважає мрії найуспішнішим способом самовираження в підлітковому віці. Тому ідея підлітка спрямована на його майбутнє, і, незважаючи на те, що вона все ще дуже розпливчата, вона йому дуже цікава. Цей інтерес визначає фундаментальні зміни, що відбуваються у сфері мотивації особистості. З точки зору мотивації, на перший план впливають мотиви, пов'язані з новим світоглядом, разом із планами на майбутнє життя. Важливо також змінити механізм дії мотивів. Мотивація почала діяти через свідомо поставлені цілі, а не безпосередньо [11;12].

Моральний розвиток підлітків тісно пов'язаний зі сферою мотивації. Саме в цей період формується моральний світогляд, який також впливає на структуру мотивації. У цей віковий період підлітки поступово розвиваються ціннісні орієнтації, але цей розвиток ще не закінчено.

Стабільна модель поведінки. Це рідше подається в образі конкретної людини, але пред'являється в певних вимогах, які пред'являють підлітки до оточуючих і себе. Якщо вибірка - це конкретна особа, підліток не сприймає її як єдине ціле і має негативний характер, а зразок його позитивної природи, що виступає як прояв вимог, які підліток вимагає від цієї особи лише підкреслить. Розвиток рефлексії породжує потребу в саморозумінні та задоволенні вимог, відповідних обраній моделі [12].

Тому підліток має повну перебудову і значний розвиток внутрішнього світу підлітка та його погляду на життя. На нашу думку, найважливішим новим утворенням цієї епохи є самовизначення, що означає побудову цінностей світу та смислової картини, на основі якої буде формуватися його місце, сенс його життя та майбутнє. Виходячи з цінностей, які формуються, підліток робить найважливіший вибір у своєму житті.

Побудова тимчасової перспективи в підлітковому віці. У підлітковому віці дитинство і дорослість еквівалентні минулого і майбутнього на хронологічній осі. Прийняття себе в минулому, сьогоденні і майбутньому - це одне з найважливіших умов для побудови власної ідентичності [82]. Підлітки, які сприймають психологічний час в єдності трьох компонентів, виявляються здатними побудувати більш чіткий життєвий план, ніж ті підлітки, у кого спостерігаються труднощі орієнтації в психологічному часі. Як пише Д.А. Леонтьєв, важлива умова найбільш повного розвитку особистості - це вміння жити в сьогоденні, співвідносити його з майбутнім і цінувати минуле, сприймати його як підставу для майбутнього досвіду. Сприйняття трьох часових вимірів пов'язано і з свідомістю життя, адже наявність у людини значущих цілей безпосередньо пов'язано з майбутнім, фактор емоційної насиченості і багатства життя пов'язаний з цим, а фактор задоволеності досягнутої самореалізацією - з минулим [44].

К.А. Абульханова - Славська також зазначає, що в старшому підлітковому віці переважно проявляється орієнтація на майбутнє. Вона розглядає психологічне майбутнє, перш за все, як перспективу (здатність

свідомо передбачити, представляти майбутнє і себе в ньому), розрізняючи психологічну, особистісну і життєву перспективи. Психологічна перспектива - це когнітивна здатність передбачати майбутнє; особистісна перспектива - це установка на майбутнє, прямо не пов'язана з наявністю його конкретного образу, а життєва перспектива включає сукупність обставин і умов життя, такі як незалежна або залежна від особистості її включеність в ті чи інші життєві відносини. Ставлення до майбутнього може виражатися у вигляді прогнозування і планування. Проектування майбутнього це відповідальний процес, заснований на усвідомленні своїх сил і можливостей. На думку автора, відмінності в уявленнях про майбутнє у підлітків обґрунтовані різними ціннісними орієнтаціями, ступенем переваг до тій чи іншій сфері життя, життєвою позицією. Такими уявленнями можуть бути: уявлення про майбутнє, пов'язані з професійними виборами, з майбутніми досягненнями, особистісними потребами та інше [1].

Існуючі дослідження в області тимчасової перспективи підлітків підтверджують висловлені класиками ідеї.

А.А. Кронік пише про те, що зміщення свого «Я» в часі виявляється різним у людей різних вікових етапів, особливо різниться здатність до зміщення «Я» в майбутнє. Про сприйняття часу в підлітковому віці автор говорить про те, що у багатьох старшокласників, у значній частині, при спрямованості у майбутнє уявлення про нього аморфні. У підлітків, за результатами дослідження даного автора, поширена неадекватна дорослість, яка виражається в тому, що підліток занурений в майбутнє і переповнений планами, подумки переживаючи її реалізацію він в результаті сприймає шлях до наміченого як практично реалізований. Звернемося до дослідження А.А. Кроніка, в якому брали участь в якості респондентів 270 учнів 8-10 класів. За його результатами було зроблено висновок про те, що для більшості старшокласників майбутнє переживається як більш насичене, ніж минуле, але виділилася і така закономірність, що вага майбутнього у випускника школи нижче, ніж у учнів дев'ятого класу. За результатами інтерв'ю,

виявилось, що саме наближення такого значимого для школярів події, як випуск зі школи, змусило багатьох хлопців переглянути свої плани, життєві цілі і в результаті знизити рівень домагань. Також автор прийшов до висновку, що особисте майбутнє для підлітків відкриває в першу чергу коло значущих інших, тобто батьки, герої художніх творів та інші авторитетні для підлітка люди.

Під науковим керівництвом А.Г. Лідерса були проведені кілька досліджень, спрямованих на виявлення уявлень про час в суб'єктивної картині життєвого шляху підлітків. У дослідженні Ю.Б. Шликової і А.Г. Лідерса були виявлені схожі тенденції, а також виявилось, що підлітки чітко диференціюють себе як дитину і себе як дорослого, а старші підлітки схильні ототожнювати себе з дорослими. Ю.Б. Шликова додає, що старші підлітки більше згадують події майбутнього, ніж молодші підлітки. У дослідженні І.А. Буровіхіной та А.Г. Лідерса метою було виявлення та аналіз автобіографічних спогадів молодших і старших підлітків. Серед них були підлітки, які відмовилися від виконання завдання, що, в свою чергу, може свідчити про відсутність рефлексії, як спроби осмислити власну часову перспективу. Виявилось, що старші підлітки частіше, ніж молодші, уникають оповідання про важливі події зі свого прожитого життя. На думку авторів дослідження, це пояснюється тим, що в даному віці підлітки зайняті переважно обмірковуванням подальших життєвих перспектив [40].

Дослідження рівня розвитку і динаміки життєвої позиції, проведене Л.Ф. Обуховою та М.В. Поповою, на вибірці 410 чоловік у віці від 13 до 21 року, використовувалися проектні методики: «Підлітковий триптих на тему вікна» (М. Бетенскі) і «Золотий вік» (Б. Заззо). Результати за даними методиками показали, що понад чверть опитаних підлітків і юнаків (16-18 років) вважають саме цей золотим віком, що говорить про прийняття і позитивне ставлення до власного життя. Одночасно з цим більше чверті опитаних підлітків вважають важким періодом сьогодення. Важливо відзначити, що жодна людина не охарактеризувала найближчу (18-21 рік) і

віддалену (28-30 років) тимчасову перспективу як важкий і тривожний період. Майже третина опитаних підлітків 16-18 років вважають, що час серйозних виборів і періоду відповідальності за свої рішення ще попереду. Вибираючи майбутнє як «золотий вік», підлітки пов'язують його з часом власної особистісної зрілості, зростанням незалежності від батьків і адекватним розумінням своїх бажань і можливостей. Аналіз зображень свого майбутнього в методиці М. Бетенські виявив, що у підлітків прагматичні, раціональні проекти «я» в майбутньому поєднуються з ірраціональними, причому ці два плани можуть не мати ніякого зв'язку. На думку авторів, раціональне в уявленнях про майбутнє - це результат батьківської настанови «як влаштуватися в житті», то друге відображає мрію, ідеальне Я (грандіозні мрії про порятунок всіх людей, світових наукових відкриттях і перетвореннях, прагненнях бути ідеальним). Автори відзначають, що поряд з категорією підлітків, для яких проблема самовизначення актуальна, є значна частина тих, які діють стихійно, залежно від обставин, тобто відмовляються від опису свого майбутнього. У цих підлітків успіх і досягнення чогось зв'язуються з грошима, допомогою батьків, везінням та іншими зовнішніми силами. Якість життя в майбутньому, на думку більшості підлітків, включає в себе впевненість в «завтрашньому дні», повагу і затребуваність у суспільстві, великі гроші, душевний спокій і щастя, гідне місце серед людей, сім'ю і любов. Л.Ф. Обухова та М.В. Попова підкреслюють, що за даними дослідження майбутнє - це саме насичене вікно. Його опис займає більше місця і за змістом воно розкрито більш детально. Якщо в минулому підлітки найчастіше описують конкретні події і ситуації, то в майбутньому опису Я узагальнені і абстрактні [58].

У дослідженні Ю.А. Зайцева за допомогою методу незакінчених пропозицій вивчалися уявлення сучасних підлітків про життя, а саме про досягнення і праці, взаємовідносин народу і майбутньому. У дослідженні взяли участь 247 підлітків (135 дівчат і 112 юнаків) віком 15-17 років, які були розділені на представників робітничого і середнього класу виходячи з

професій їхніх батьків. Отримані в дослідженні результати показали, що перші успіх в житті пов'язують з везінням, багатством, а другі - з запалом, працьовитістю, цілеспрямованістю, саморозвитком. Майбутнє в уявленнях підлітків із середнього класу цілком і повністю залежить від їх зусиль і дій. При продовженні пропозиції «Що б людина могла досягти успіху, йому повинні допомогти ...» підлітки з середнього класу в переважній більшості писали про свої психологічні характеристики: цілеспрямованості, впевненості в собі, наполегливості, освіченості, умінні планувати та інше. При продовженні цього ж пропозиції підлітки з середовища робітників писали про допомогу батьків або інших родичів, везіння, удачі, щасливому випадку. Також були проаналізовані уявлення підлітків про сучасне життя в цілому, що визначали за допомогою пропозицій «Життя, це ...» та «Головне в житті ...». Підлітки з середнього класу визначали життя як, змагання, досягнення, радість від досягнення успіху, любов. Головним в житті вони вважали досягнення певного соціального і матеріального становища, їх провідними цінностями є соціальний статус і сім'я. Підлітки ж з робітничого класу життя сприймали більш песимістично: як «боротьбу», «найцінніше, що є у людини» і «низку невдач і везінь». Серед цінностей перше місце займають гроші, друге - здоров'я. Проведене дослідження показує, що в середовищі підлітків уявлення про життя залежать від соціального статусу їх сімей. Так, підлітки з сімей середнього класу орієнтовані на соціальні досягнення за допомогою особистих зусиль. Їх цінності просоціальні, майбутнє уявляється як час досягнень і можливостей. Підлітки ж з робітничого класу мають скоріше асоціальні цінності, не вірять в свої сили і можливість для себе хорошого майбутнього.

Таким чином, проведені дослідження показують високу значимість майбутнього для більшості підлітків. Уявлення про нього залежать від віку, сімейних цінностей, особистісного розвитку підлітка. Однак, є ще один значимий фактор, що впливає на формування уявлень про майбутнє - це культура.

К.А. Абульханова-Славська зазначає, що людина найчастіше неусвідомлено встановлює собі терміни передбачуваного настання певних подій в життєвій історії, в разі їх недотримання це сприймається як життєва невдача. Встановлюються терміни і події тимчасової перспективи можуть диктуватися найбільш поширеними в рамках культури життєвими сценаріями [2].

Як відзначають багато авторів, тимчасова перспектива окремої людини має зв'язок і з мікро- і макросоціальними умовами певного історичного часу, з культурними цінностями, з економічною та політичною ситуацією в країні. Конструювання «свого» часу засноване на ряді ідеалізацій, одні з яких дозволяють утримувати цілісність свого «Я» в часі, інші - вбудовувати себе в загальну тимчасову перспективу [65].

Проблема бажання і необхідності відповідати соціальному часу К.А. Абульханова-Славська пов'язує з такою важливою для неї особливістю психологічного часу як суб'єктивність, яка передбачає, що людина є організатором свого життя, тобто здійснює регуляцію, планування і контроль. Відповідно, при організації власного часу може виникати деякий бажання і навіть необхідність відповідати соціальному часу, не відставати, що, в свою чергу, обумовлює таку стратегію організації часу, коли для того, щоб не відстати, потрібно «бути трохи попереду». Стратегія «випередження» реального (хронологічного) часу, планування своїх дій (подій) наперед, на думку К.А. Абульханової-Славської, є стратегією активного перетворення, «резервування» або, навпаки, «використання» свого часу, перетворення його в умову свого розвитку. Зворотньою для позначеної стратегії є стратегія «запізнювання», яка передбачає пасивне перерозподіл часу, яке не використовується для розвитку і не виділяється у вільний час. Остання стратегія організації власного часу, що виражається в «активному ігноруванні» нормативів часу в результаті призводить до безнадійного відставання, до професійної та особистої некомпетентності, до дезорієнтації в тому, що відбувається[1].

Також Д.А. Леонтьєв виділяє дві протилежні тенденції, які співіснують в сучасній культурі, що входять в сферу можливостей людини: перша - трансценденція, саморозвиток, зусилля і друга - стагнація, спрощення, розслаблення - є переважаючою в сучасній споживацькій культурі. Своєчасність виступає як передумова і умова адекватного (вимогам соціального і особистого часу) розподілу часу. Своєчасність є важливим компонентом організації часу. Поняття «організація часу» визначається як оптимальне співвідношення різних етапів, періодів життя, встановлення оптимальної для особистості послідовності життєвих подій, яке повинно здійснюватися особою своєчасно [44].

Описані К.А. Абульхановою-Славською та Д.А. Леонтьєвим стратегії є вираженням двох протилежних тенденції взаємодії особистості з суспільством: «включеність» в соціум і «відокремлення» від нього, які задають, на думку В.А. Лабунської, головні соціально-психологічні параметри проблеми успіху особистості.

Таким чином, уявлення підлітка про своє майбутнє багато в чому залежить від засвоєння їм культурних цінностей і нормативів суспільства. Важливо підкреслити, культурні зразки не просто переносяться у внутрішній план, а відбувається усвідомлене, активне засвоєння [2]. Цей процес пов'язаний з самовизначенням особистості, центральним моментом якого є самодетермінація, власна активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію. У зв'язку з цим, стає очевидним необхідність аналізу тих цінностей, які транслює сучасне суспільство, і того, як вони переломлюються і засвоюються сучасним підлітком.

Значимість засвоєння транслюються культурою цінностей підкреслювали багато філософів і психологи. Так Е. Шпрангер розробив культурно-історичну концепцію підліткового віку, вважаючи його віком вродання індивідуальної психіки в культуру («нормативний дух даної епохи») і описав три типи протікання даного процесу. Перший тип характеризується різким, бурхливим, кризовим перебігом, коли отроцтво

переживається як друге народження, в результаті якого виникає нове "Я". Другий тип розвитку - плавний, повільний, поступове зростання, коли підліток долучається до дорослого життя без глибоких і серйозних зрушень у власній особистості. Третій тип являє собою такий процес розвитку, коли підліток сам активно і свідомо формує, виховує себе, долаючи зусиллям волі внутрішні тривоги і кризи [65].

М.Р. Гінзбург в своїх роботах також підкреслює ціннісно-сміслову природу особистісного самовизначення підлітка. Він виділяє кілька значущих моментів впливу цінностей на самовизначення. Перший момент полягає в ідеї, що в області смислів і цінностей відбувається взаємодія особистості і суспільства. Другий момент полягає в провідній ролі цінностей для формування особистості: набуття цінності є набуття особистістю самої себе, тобто сенсу свого життя. І третій момент ґрунтується виділеніх Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусем (двох функціях смислових утворень, перша з яких полягає в створенні еталону, образу майбутнього, а друга - в оцінці діяльності з її моральною і смисловою стороною. Автор підкреслює, що ціннісна свідомість лежить в основі визначення мети. М.Р. Гінзбург вважає особистісне самовизначення «генетично вихідним, визначальним розвиток всіх інших видів самовизначення»: воно задає особистісно значиму орієнтацію на досягнення певного рівня в системі соціальних відносин (тобто задає соціальне самовизначення), на основі якого потім виробляються вимоги до певної професійної області (тобто здійснюється професійне самовизначення) (Гінзбург).

Таким чином, багато дослідників показують вплив культурних цінностей на становлення особистості підлітка і його самовизначення, тому для розуміння особливостей сучасних підлітків важливо звернутися до тих досліджень, в яких було проведено аналіз їх цінностей.

Розгляд особливостей ціннісних орієнтацій в підлітковому віці знайшло відображення в різних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. У дослідженні С.В. Молчанова [61] був проведений порівняльний аналіз

ціннісних орієнтацій підлітків з моделлю універсальної структури цінностей, запропонованої С. Шварцем. Було встановлено, що особливості соціальної ситуації розвитку визначають ієрархію ціннісних орієнтацій особистості. Структура ціннісних орієнтацій підлітків відрізнялася вираженою орієнтацією на досягнення і соціальний успіх при зниженні значущості прихильності (турботи про благополуччя інших людей і суспільства), що розходиться з даними, отриманими С. Шварцем в дослідженні 54 країн. Однак, незважаючи на високу значимість досягнень для підлітків, вони все ж більше орієнтовані на принцип турботи. У дослідженні гендерних і вікових особливостей життєвих цінностей підлітків [95]. В.С. Собкіна та А.С. Буреломовой було виявлено, що з віком збільшується значимість таких життєвих цінностей, як матеріальне благополуччя і успішна професійна діяльність.

Так, до 8-9-му класам, як для хлопчиків, так і для дівчаток, все більш значущими стають прагнення до успішності, соціальна активність і незалежність. Масштабне емпіричне дослідження підлітків під керівництвом А.А. Реана показало, що в структурі життєвих цінностей молоді провідними є «сім'я» (72,5% опитаних), «любов» (58,4%) і «здоров'я» (52,4%). Причому сім'я як і раніше займає перше місце з великим відривом. У п'ятірку найбільш значущих увійшли також такі цінності, як «друзі» (43,6%) і «успіх» (36,1%). Інші цінності: «гроші», «кар'єра», «визнання», «робота» за кількістю виборів залишилися за межами першої п'ятірки [73].

Таким чином, більшість дослідників, що займаються вивченням підліткового віку, виділяють особистісне самовизначення в якості основного завдання розвитку даного періоду. У багатьох дослідженнях було показано, що сучасні підлітки орієнтовані на досягнення успіху. Це змушує замислитися над тим, що ж вони вкладають в це поняття і як уявляють собі успіх. Починати вивчення даного питання треба з розгляду основних визначень даного терміну в гуманітарних науках і психології.

1.3. Теорія мотивації досягнення успіху.

Вперше мотивацію досягнення описав Г. Мюррей, він визначив це поняття як стійку здатність справлятися з чимось важким (з фізичними об'єктами, людьми або ідеями), причому «робити це настільки швидко і незалежно, наскільки це можливо, а також долати перешкоди і досягати високого рівня, перевершувати самого себе, змагатися з іншими і перевершувати їх, збільшувати своє самоповагу завдяки успішному застосуванню своїх здібностей ». На думку Г. Мюррея, ця потреба носить генералізований характер і проявляється в будь-якій ситуації, незалежно від конкретного її змісту [65].

Далі розробка проблематики мотивації досягнення розвивалася багатьма психологами. Американський вчений Д. МакКлелланд вважає, що потреба в досягненні «є несвідомим спонуканням до більш досконалих дій, до досягнення стандарту досконалості» [92]. Ґрунтуючись на результатах Ф. Хоппе, людина з високою мотивацією досягнення бачить успіх не просто в досягненні поставленої мети, а в рішенні задачі найбільш оптимальним і ефективним способом, в досягненні досконалості в її вирішенні.

Інші уявлення про мотивацію досягнення і успіх розвиваються німецьким психологом Х. Хекхаузенем. Він визначає мотивацію досягнення як «спробу збільшити або зберегти максимально високими здібності людини до всіх видів діяльності, до яких можуть бути застосовані критерії успішності і де виконання подібної діяльності може привести або до успіху, або до невдачі» [77]. У найпростішій формі критерій успішності є пару протилежностей: «успіх - невдача»; «добре – погане». Найчастіше подібна класифікація використовується тільки на самих ранніх стадіях, оскільки критерії успішності сильно диференціюються, якщо людина прагне до досягнення високих результатів у певній галузі протягом тривалого часу. Він виділяє кілька факторів, які можуть впливати на формування критеріїв успішності: вони можуть бути орієнтовані на задачу (наприклад, рівень майстерності як результат діяльності); на саму людину (наприклад, в

порівнянні з власними минулими досягненнями); або ж на інших людей (наприклад, порівняння з досягненнями інших, як в ситуації змагань). Незалежно від того, наскільки диференційовані критерії успішності, ця шкала складається з двох частин: одна з них символізує успіх (неважливо, наскільки яскраво виражена), а інша - невдачу; і ці частини відділені одна від одної вузької прикордонною областю або навіть кордоном. Залежно від досягнутих успіхів ця межа може переміщатися вгору і вниз по шкалі, зміщуючи разом з собою нульову точку відліку. У зв'язку з цим, Х. Хекхаузен вважає, що неможливо об'єктивно визначити для досить тривалого періоду часу, що саме для певної людини буде являти собою успіх, а що невдачею. Дослідник підмічає, поняття успіху і критерії успішності, які тісно пов'язані з розумінням мотивації досягнення, ще тільки належить вивчити [78].

У зарубіжній психології в останні тридцять років було запропоновано безліч теорій, що описують когнітивні предиктори мотивації досягнення і критерії оцінки людиною своєї успішності. У різних теоріях мотивації досягнення, запропонованих в рамках когнітивного підходу підкреслюється провідна роль уявлень індивіда про свої здібності (теорія очікуваної цінності Дж. Аткинсон, теорія каузальної атрибуції Б. Вайнера, теорія самоефективності А. Бандури, соціокогнітивна теорія К. Двек .).

Дж. Аткинсоном була запропонована концепція мотивації досягнення як очікуваної цінності, в якій мотивація визначається дією двох сил: важливістю для суб'єкта даного результату та його суб'єктивної досяжності. Найбільш значущою характеристикою мотивації досягнення Дж. Аткинсон вважав віру суб'єкта в свої здібності [60].

Представники атрибутивного підходу до мотивації розвинули теорію, запропоновану Дж. Аткинсоном, і зосередили свою увагу на тому, як люди

осмислюють те, що відбувається з ними, а саме, як індивід думає про причини успіху та невдачі. В експериментальному дослідженні Б. Вайнер і А. Лялька виявили, що люди з високою мотивацією досягнення сприймають

успіх як пов'язаний зі здібностями і зусиллями, а невдачу як викликану недоліком зусиль. Індивіди з низькою мотивацією досягнення вважають, що причиною їхнього успіху є недостатня ступінь складності завдання або удача, а причиною неуспіху - недолік здібностей. В результаті проведених досліджень Б. Вайнер (Weiner et al) розробив модель каузальних атрибуцій успіху або невдачі, згідно з якою причини поведінки описуються за трьома підставами: 1) внутрішня або зовнішня по відношенню до індивідуума (параметр локусу); 2) відносно стабільна або нестабільна в часі (параметр стабільності); 3) контрольована або неконтрольована суб'єктом (параметр контрольованості) [71].

Б. Вайнер показав, що характер емоційних переживань суб'єкта при досягненні успіху або невдачі визначається їх атрибуціями. Параметр стабільності пов'язаний з емоціями, що відображають уявлення про майбутні результати (стабільні причини невдач породжують почуття безнадії, апатії, а нестабільні - до очікування успіху). Параметр локусу насамперед пов'язаний з гордістю і іншими самооцінюючими емоціями. Параметр контрольованості, відповідно до гіпотези Вайнера, пов'язаний з різними емоціями, спрямованими як на себе (вина, сором), так і на інших (гнів і жалість).

Один з виділених Б. Вайнером параметрів - почуття контрольованості подій - стало предметом вивчення М. Селігмана, який показав, що досвід тривалих не успіхів, зустріч з негативними життєвими подіями може виступити предиктором зниження очікувань майбутньої успішності у суб'єкта в результаті формування у нього вивченої безпорадності. М. Селігман ввів поняття песимістичного і оптимістичного атрибутивного стилю, який розумівся ним як особистісна риса. М. Селігман також досліджував під впливом яких чинників відбувається формування стилю пояснення у дітей. Він виділив три основних джерела: стиль пояснення матері, характер зворотного зв'язку з боку дорослих, які виховують дитину (батьків та вчителів), і несприятливі події і кризи в житті дитини (розлучення батьків, смерть родича або домашньої тварини). На підставі отриманих ним

результатів можна припустити, що самооцінка підлітка, стиль пояснення їм своїх успіхів або невдач будуть багато в чому залежати від шкільної ситуації. Крім того, проблема контрольованості зовнішніх обставин гостро відчувається школярем, який змушений підкорятися шкільним і сімейним правилам, і пов'язана з переживанням свідомості свого життя [96].

Т.О. Гордєєвою був запропонований принципово інший підхід до мотивації досягнення, в якому була розроблена цілісна модель процесу мотивації діяльності. Під мотивацією досягнення вона розуміє «мотивацію дослідницької діяльності, тобто діяльності, пов'язаної з цілеспрямованим перетворенням суб'єктом навколишнього світу, себе, інших людей і відносин з ними». Основу її моделі становить ціннісно-цільовий блок, який представляє собою систему мотивів, цілей і цінностей, які запускають поведінкові, когнітивні й емоційні процеси мотивації діяльності, орієнтованої на досягнення. Особливо важливим для нас в концепції Т.О. Гордєєвої є положення про те, що, в якості предикторів мотивів суб'єкта може також виступати ієрархія ціннісних орієнтацій, що дозволяє виявляти наявність у суб'єкта цінностей вдосконалення, компетентності, досягнення і їх місце по відношенню до інших цінностей, зокрема цінностей володіння (багатства та інше) і міжособистісних відносин. Таким чином, дана теорія показує необхідність аналізу ієрархії цінностей людини і обліку значимості прагнення до успіху в ній [21].

Підводячи підсумок розгляду успіху в теоріях, присвячених вивченню мотивації досягнення, хочеться відзначити, що психологи, що займаються даною проблематикою, не досліджують саме поняття успіху і те, що в нього вкладає людина. Частина дослідників розглядають успіх тільки як досягнення поставленої мети в ситуації виконання конкретного завдання або діяльності в життєвих, або експериментальних ситуаціях (Хекхаузен; Bandura). Однак в рамках даного підходу було проведено безліч досліджень мотивації досягнення як особистісного конструкту, що виявляє вплив на формування особистості і життя людини. У цих дослідженнях була показана

роль внутрішніх переконань людини (локусу контролю, уявлень про свою здібність) в оцінці власної успішності [87;96;98], що є важливим чинником формування самооцінки і Я - концепції [9].

У розглянутих зарубіжних теоріях мотивації досягнення нам хотілося б виділити дві важливі ідеї. Перша пов'язана з впливом оцінки своїх здібностей на мотивацію досягнення і ставлення до своїх успіхів. Ще У. Джемс, показав взаємозв'язок між самооцінкою особистості, ступенем «поваги» до себе, рівнем домагань і успіхом. Він описував самоповагу (самооцінку) як відношення наших дієвих здібностей до потенційних і представляв це у вигляді дроби, чисельник якого висловлює Успіх, а знаменник - наші Домагання. Однак психологи, які вивчали мотивацію досягнення, розвинули його ідеї і вивчили механізми взаємодії даних особистісних утворень. Друга важлива ідея полягає в тому, що особливості оцінки та суб'єктивного переживання свого успіху або невдачі впливають не тільки на розуміння суб'єктом ситуації, а й визначають майбутню поведінку і постановку цілей певного рівня. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що оцінка своїх успіхів і здібностей впливає на постановку подальших цілей, формування уявлень про успішність свого майбутнього і тісно пов'язано з переживанням свідомого життя.

Висновки до розділу 1

Підводячи підсумки слід зазначити, що підлітковий вік є соціокультурним феноменом, найважливішою характеристикою і особливістю соціальної ситуації розвитку якого є його перехідний характер між дитинством і дорослістю. Таке проміжне становище підлітка накладає свій відбиток не тільки на перебіг його думок і почуттів, на його прагнення і ідеали, а й на образ його дій.

На даний момент існує мало досліджень, в яких би проводилося вивчення уявлень сучасних підлітків про успіх. Більшість робіт, які стосуються успіху, присвячені цінностям і ідеалам сучасної молоді.

Існуючими дослідженнями був виявлений зв'язок ставлення до образу успішної людини з оцінкою образів батьків і характером ідентифікації з образами батьків. Отримані дані показують, що ідентифікація з позитивно сприймається і не сильною батьківською групою перешкоджає подоланню існуючих соціальних стереотипів у ставленні до образу успішної людини.

Були отримані цікаві дані про вплив різних соціальних чинників на представлення сучасної молоді про життєвий успіх. В уявленнях сучасної молоді різного віку на першому місці стоїть сім'я, а на другому - матеріальне благополуччя. Також був отриманий цікавий результат про зв'язок рівня матеріальної забезпеченості підлітків з їх уявленнями про успіх: для груп малозабезпечених молодих людей успіхом є наявність високого заробітку і душевну рівновагу, гармонія, а для середньо і добре забезпечених молодих людей поряд із заробітком критерієм успіху є наявність своєї справи, бізнесу, цікавою і улюбленої роботи. У дослідженнях були виявлені особливості уявлень різних груп молоді про життєвий успіх: у учнів старших класів найбільш значущим критерієм успішності була наявність хороших друзів; у студентів - ступінь задоволеності в інтимному житті, любові, а у працюючої молоді (до 30 років) найбільш значущим критерієм є наявність щасливої родини, дітей, високого заробітку.

У розглянутих дослідженнях на підставі відповідей підлітків відбувається спроба виділити риси успішної особистості, основні поняття і цінності, які підлітки вкладають в нього. Крім того, оцінюється вплив різних особистісних і соціальних факторів на формування уявлень про успіх. Однак в описаних дослідженнях немає обліку вікової специфіки підліткового віку.

Сучасні зарубіжні дослідження, пов'язані з успіхом, менше концентруються на побудові фундаментальних теоретичних моделей і більше орієнтовані на вивчення крос-культурних відмінностей у ставленні до успіху. В основі цих досліджень лежить зіставлення західної і східної культури. У дослідженні М. Льюїс і колег вивчали відмінності в емоційній реакції на успіх і невдачу у американських школярів різного етнічного походження (японців, білошкірих і чорношкірих американців). Було виявлено, що японці, на відміну від своїх білошкірих американських однокласників, демонстрували менш емоційну реакцію як на успіх, так і на невдачу.

Таким чином, багато досліджень у віковій, соціальної та особистісної психології, соціології так чи інакше стикаються з проблематикою успіху. Однак порівняно мало наукових робіт, які б враховували вікову специфіку досліджуваних соціальних груп і показували вплив уявлень про успіх на самореалізацію підлітків. Необхідні подальші дослідження даного поняття і пов'язаних з ним особистісних особливостей в підлітковому віці.

Розділ 2. Емпіричне дослідження уявлення про успіх в підлітковому віці.

2.1. Підходи до дослідження успіху

Проблема успіху у психології є досить актуальною. Тим не менш, досі немає прямих і однозначних теорій, що розглядають цей феномен як центральний або основний конструкт. Ряд психологічних теорій, починаючи з класичних, лише опосередковано торкається проблеми успіху. Однак у пізніх роботах Фрейда можна виділити деякі трактування «успішної» особистості. Прагнення успіху тісно пов'язані з максимальним володінням материнської любові і прагненням перевершити батька. Саме цей факт, з погляду Фрейда, зберігає почуття переможця і впевненість в успіху, яким супроводжує і успіх. З точки зору А. Адлера, життя неможливо уявити собі не маючи безперервний рух в напрямку зростання і розвитку. Фромм, говорячи про соціальний тип характеру людини середини ХХ століття, наголошував, що на перший план виступає ринковий характер, для якого досягнення успіху є важливою життєвою цінністю. У цьому особистісний чинник завжди грає вирішальну роль у досягненні успіху [3].

Своєрідне трактування успіху представлено трансактним аналізом Е. Берна. Автор вважає, що для характеристики «успішних» та «неуспішних» сценаріїв «необхідно дати: визначення успіху, тобто сказати, що таке переможець та невдаха. Переможцем ми називаємо людину, яка процвітає (з її точки зору) у тій справі, яку він має намір зробити. Цілком, інший погляд на поняття успіху спостерігається в соціобіхевіоральному підході, в якому причини успішної поведінки пов'язуються з соціальними факторами. Крім того, важливим фактором у формуванні будь-якого типу поведінки, зокрема і успішного, є «навчання через спостереження». Спостерігаючи той чи інший зразок поведінки, людина набуває символічного образу діяльності, що моделюється, який служить орієнтиром для побудови власних форм поведінки. Таким чином, спостерігаючи моделі успішної поведінки, людина навчається бути успішною[9].

Диспозиційна теорія особистості розглядаємо успіх з двох позицій: по-перше, безпосередньо з погляду рис особистості; по-друге - у дискурсі типів особистості. Представники диспозиційної теорії в психології (Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттел) стверджують, що тільки за наявності специфічних рис особистість може досягти успіху. Процесом становлення особистості «керує диспозиція до усвідомлення своїх можливостей, тобто становлення специфічних людських здібностей на всіх стадіях розвитку. І одна з найбільш насущних здібностей – індивідуалізація, формування індивідуального стилю життя, що характеризується самосвідомістю, самокритичністю та саморозвитком». Тобто суть успішної особистості, за Г. Олпортом, визначається тими схильностями, які вона проносить через все життя і які належать їй, невід'ємні від неї. Говорячи про типи індивідуальних диспозицій, у зв'язку з успіхом, Г. Олпорт виділяв кардинальну диспозицію, яка настільки пронизує людину, що майже всі її вчинки можна звести до її впливу. Дослідник стверджував, що дуже небагато людей мають кардинальну диспозицію, тоді як вона може зробити її володаря видатною фігурою в суспільстві, людиною, яка домоглася визнання і високих результатів у своїй діяльності [28].

Досить цікавою є розроблена в рамках психосинтезу типологія особистості Р. Ассаджіолі. Відповідно до цієї типології успішні люди — це люди, які прагнуть особистісної інтеграції, до переживання свого вищого (справжнього) «Я». Досягти цього, на думку Р. Ассаджіолі, можна через усвідомлення свого типу особистості та управління властивими йому рисами. Успішна поведінка можлива при вирішенні особистістю в руслі свого типу трьох завдань: виразу, контролю та гармонізації.

Завдання вираження полягає, перш за все, у прийнятті свого типу. Таким чином, прагнучи будь-якої мети, людина в першу чергу повинна оцінити свої можливості в бажаній галузі діяльності, знати, які здібності їй послужать у вирішенні поставленого завдання, а які стануть перешкодою на шляху до успіху. На думку Р. Ассаджіолі, необхідно свідомо

використовувати свої таланти та долати обмеження свого психологічного типу [33]. Завдання контролю передбачає корекцію дисгармонічних, надмірних виразів свого типу. Гіпертрофована сторона з часом починає блокуватися, позбавляючи людину звичної поведінки. Таким чином, стверджує Р. Ассаджіолі, на шляху до успіху в житті необхідно свідомо контролювати сильні сторони своєї природи, утримуючи їх у певних межах. Особливе значення в психосинтезі надається третьому завданню - гармонізації. Вона потребує розвитку слабких сторін індивіда. Тільки гармонійно розвинена, різнобічна людина підвищує свої шанси на успіх у процесі самоактуалізації та інтеграції. В даному випадку основною якістю, що детермінує досягнення гармонії, є сила волі особистості, вміння долати внутрішній опір змінам. феномена успіху. Мотив досягнення вперше був виділений як стійка диспозиція у роботах Г. Мюррея. Він визначав мотив досягнення як стійку потребу у результативній роботі, як прагнення зробити щось швидко і добре, досягти певного рівня у будь-якій справі. Ця потреба проявляється у будь-якій ситуації досягнення, незалежно від її конкретного контексту.

У дослідженнях Д. Мак-Клелланда та її співробітників проводилося вивчення мотивів особистості, у результаті було виявлено два виду мотиву досягнення - прагнення успіху і прагнення уникнути невдачі. Люди мотивовані на успіх, віддають перевагу розважливому ризику. Дуже легкі завдання не приносять їм задоволення та переживання успіху. Але при цьому не ставляться і дуже важкі завдання, тому що занадто велика ймовірність успіху. Отже, результат під час вирішення завдання залежить від своїх зусиль людини. Для мотивованих на невдачу вибір легких завдань гарантує успіх (тобто дозволяє уникнути невдачі), а невдача при вирішенні дуже важких завдань не сприймається як особистий неуспіх і пояснюється високою складністю самої задачі [92].

У тісній співпраці з Д. Мак-Клелланд працював Дж. Аتكкінсон, який вважав, що мотивація досягнення є основним джерелом ділової активності,

що рухає економічний розвиток суспільства. Крім того, Дж. Аткинсон розробив «модель ризикового вибору» як математичну модель мотиваційного процесу. У цій моделі він виділяє три змінні: 1) очікування як попередження того, що виконання деякої дії призведе до певних наслідків; 2) цінність як відносна привабливість (або непривабливість) дії та її наслідків. Роботи Х. Хекхаузена займають важливе місце у розумінні мотивації досягнення. У своїй простій формі, на думку Х. Хекхаузена, критерій успішності є пару протилежностей: успіх- невдача, добре-погано. При цьому, якщо взаємодія із середовищем залишається орієнтованим на досягнення протягом тривалого часу, то критерії успішності диференціюються: «критерії успішності можуть бути орієнтовані на завдання (наприклад рівень майстерності як результат діяльності), або на людину (наприклад, порівняно зі своїми минулими досягненнями) . Мотивація досягнення, таким чином, може бути визначена як спроба збільшити або зберегти максимально високими здібності людини до всіх видів діяльності, до яких можуть бути застосовані критерії успішності і де виконання подібної діяльності може, отже, призвести до успіху або до невдачі». [77;78] Аналізуючи дані підходи до розуміння мотивації досягнення, М. Ш. Магомед-Емінов свідчить про цілу низку їх слабких сторін, і, насамперед те, що вони розглядають мотиваційний процес як виключно когнітивний, а чи не включає у собі безліч різних компонентів. Усі моделі не враховують роль емоцій у процесі мотивації, відриваючи емоційну сферу від когнітивної.

Сучасні дослідження уникнення чи страху успіху дозволили встановити його інтрапсихічний та соціокультурний характер. Так Ф. Салілі, на основі виділення двох основних типів досягнень - афіліативних та індивідуально-змагальних - показав, що страх успіху є заміщеною формою досягнення, зокрема за допомогою знаходження особистої залученості через відносини з іншими, з якими людина себе ідентифікує. Л. Монахан, П. Шецвер розглядають страх успіху як таку, що виконує функцію підтримки культури. На їхню думку, це явище може спостерігатися як у чоловіків, так і

у жінок. Воно стримує досягнення, коли очевидні негативні наслідки успіху, і, навпаки, страх успіху відсутня, коли велика ймовірність отримання соціального схвалення у разі успіху [65].

2.2. Організація та проведення емпіричного дослідження

Основними методами дослідження є: теоретико-методологічний та порівняльний аналіз наукових концепцій та літературних джерел.

Відповідно до завдань дослідження було використано наступні методики:

- 1) Тест смисложиттєвих орієнтацій (Леонт'єв) (див. Додаток А);
- 2) Методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн (Прихожан) (див. Додаток Б);
- 3) Опитувальник дослідження самооцінки успішності підлітків (Бухаленкова, Карабанова) (див. Додаток В);
- 4) Методика ранжирування сфер життя за значимістю досягнення успіху (Бухаленкова, Карабанова) (див. Додаток Г);
- 5) Опитувальник «Незакінчені речення» в авторській модифікації (Sacks, Levy) (див. Додаток Г).

Детальнішу інформацію про завдання, які дані методики вирішують, подано в Додатку Д.

Вибірку нашого дослідження склали 70 підлітків віком від 15 до 17 років ($M=16,1$), які є учнями загальноосвітніх шкіл та гімназій м. Києва. З них 29 (41,8%) юнаків та 41 (58,2%) дівчат. На момент тестування 49 (69,8%) підлітків були учнями 10 класу, а 21 (30,2%) – учнями 11 класу.

Дослідження проводилося в онлайн-режимі.

2.3. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

У першій частині емпіричного дослідження розглядаються результати аналізу уявлень підлітків про успіх.

У другій частині аналізується зв'язок особливостей самовизначення у підлітків із різним розумінням успіху. Тут будуть розглянуті такі особливості як рівень самооцінки, переживання усвідомленості життя та особливості побудови тимчасової перспективи, що позначилися на уявленнях підлітків про своє віддалене майбутнє.

Результати виконання підлітками незавершених речень про успіх.

У дослідженні речення було сформульовано в такий спосіб, щоб з'ясувати уявлення підлітків про успіх. Дана методика була розміщена в анкеті після завдання, у якому підлітки вибирали найбільш відповідні для їх розуміння характеристики успіху, таким чином, у даному завданні вони могли спиратися на запропоновані раніше характеристики даного терміну.

Оцінюючи відповіді підлітків на незавершені пропозиції ми виділяли категорії, відповідні існуючим визначенням успіху («везіння», «популярність», «досягнення мети» тощо), і навіть пов'язані із загально визначеними цінностями та уявленнями про життя («сім'я», «робота», «друзі» тощо). Аналіз даних видів категорій проводився окремо.

Залежно від формулювання пропозиції, різні категорії зустрічалися з різною частотою. В якості порогового значення категорії ми прийняли 20 згадок, що приблизно відповідає 5% від всієї вибірки (якщо врахувати велику кількість випадків, коли підлітки не давали відповідь, або формулювали нестандартні варіанти).

Перше незавершене речення: «Успіх у житті це...». Дана пропозиція йшла в методиці першою і з усієї вибірки 5,6% підлітків не стали відповідати на неї, а 3,2% вважали за краще уникнути відповіді. Досить багато було невизначених висловлювань (6,2%), більшість яких давала скоріше позитивну характеристику успіху, що показує його значущість для підлітків («головне», «необхідна його складова»). Однак такі загальні, невизначені

відповіді скоріше говорять про відсутність сформованого уявлення та розуміння успіху. Інші відповіді досліджуваних відображали їхнє розуміння життєвого успіху (див. Додаток Е, табл. 1).

Категорія, що найчастіше зустрічається – це «досягнення цілей» (23,7%), що відповідає словниковому і найпоширенішому визначенню цього слова. Дівчата значно частіше, ніж юнаки описували успіх таким чином (для порівняння: 0.237 і 0.158 згадки в середньому; $U = 280.5$, $p = 0.030$). Говорячи про життєвий успіх як досягнення поставленої мети, підлітки іноді підкреслювали, що успіх у тому, щоб досягти всього самому (2,5%). Зрідка вони формулювали успіх як виконання заповітних бажань, мрій (1,8%), що за змістом все ж таки відрізняється від процесу цілепокладання.

Іншим найбільш поширеним у відповідях визначенням життєвого успіху було «щастя» (16,0%). Таким чином, ми знову бачимо, що дані поняття досить близькі у свідомості сучасних підлітків - вони обидва включають комплекс значущих цінностей, до реалізації яких вони прагнуть.

Цікаво відзначити, що про переживання емоції щастя в результаті досягнення значущої мети підлітки пишуть дуже рідко (всього дві згадки). Деякі формулювання життєвого успіху, наприклад, щастя («бути задоволеним своїм життям») близькі за змістом до поняття добробуту («щастя і благополуччя», «коли все добре», «комфортне життя»), яке, проте, зустрічається набагато рідше (2,3%).

Важливими характеристиками життєвого успіху для підлітків є «самореалізація» (8,1%) та «особистісне зростання» (7,7%). Таким чином, для підлітків важливо не тільки знайти своє місце в житті, а й внутрішня роботу над собою (разом обидві категорії складають 15,8% тих, хто відповів на пропозицію). Розуміння успіху як постійного розвитку та самовдосконалення добре узгоджується не лише із завданнями підліткового віку, а й відповідає викликам сучасного суспільства та постійному прогресу, який вимагає від нас безперервного навчання та адаптації до умов життя, що змінюються. Розуміння успіху в житті як самореалізації було більше властиво дівчатам, а

не юнакам (для порівняння: 0.093 та 0.038 згадок у середньому; $U = 287.0$, $p = 0.019$).

Емоційна складова поняття успіху пов'язана з розумінням його як «задоволення результатом» як виконаної діяльності, так і життям загалом (5,8%). Це наближає нас до іншої важливої категорії відповідей підлітків, у яких йдеться про «відчуття усвідомленості свого життя» («ніколи не втомлюватися від життя, не відчувати нудьгу і холод», «не жалкувати»), проте такі визначення зустрічаються набагато рідше (3,2%). Також хотілося б зазначити, що таке визначення успіху як «задоволення процесом діяльності» згадувалося лише 8 разів (1,8%). Отриманий результат знову показує, що успіх пов'язаний переважно саме з результатом, а не з процесом досягнення мети.

Такі категорії, як «везіння» (2,5%) та «подолання перешкод» (всього 2 згадки) зустрічаються у відповідях підлітків рідко.

Таким чином, уявлення підлітків про життєвий успіх, як і просто успіх, базуються на ідеї досягнення життєвих цілей і саморозвитку, самореалізації. Однак життєвий успіх підлітки великою мірою пов'язують із щастям та задоволенням від досягнутого результату, що часто описується як відчуття щастя.

Тепер звернемося до конкретних цінностей, реалізація яких в уявленнях сучасних підлітків пов'язана з успіхом у житті (див. Додаток Е, табл. 2). І на першому місці для них стоїть «родина» (16,2%). Важливо підкреслити, що про «кохання» (3,2%) та «дітей» окремо від сім'ї (всього 4 згадки) підлітки пишуть набагато рідше.

На другому місці уявлення про життєвий успіх для сучасних підлітків стоять «матеріальна забезпеченість» (11,1%) та «кар'єра» (10,5%). Цікаво відзначити, що дані поняття в уявленнях підлітків мало пов'язані між собою. Говорячи про роботу підлітки частіше підкреслюють значущість не високого доходу, а зацікавленістью нею, а іноді навіть формулюють її в термінах хобі: «улюблене заняття, що приносить дохід», «високооплачуване хобі» (всього 4

згадки, але дана тенденція простежується у відповідях підлітків в багатьох завданнях опитувальника). Важливо, що питання матеріальної забезпеченості важливіше для юнаків, ніж дівчат (для порівняння: 0.134 і 0.069 згадок у середньому; $U=284.5$, $p=0.015$).

Інше розуміння успіху пов'язане з «працею» (5,1%), трохи ближче за своїм змістом до основних визначень успіху як досягнення мети («коли ти багато працював і підсумок цього»), проте тут акцент зміщений на сам спосіб його досягнення. У розумінні сучасних підлітків, праця є основним засобом досягнення успіху, вони вірять, що якщо людина старанно працюватиме, то вона неодмінно досягне успіху.

Також, перераховуючи характеристики успішного життя, підлітки іноді пишуть про «друзів» (4,7%), які є значною референтною групою у цьому віковому періоді. Вони також пов'язують успіх із «авторитетом» (15 згадок) і значно рідше із «відомістю» (4 згадки), «владою» (3 згадки) або «соціальним становищем» (3 згадки). Зустрічаються у відповідях підлітків також такі категорії як «здобуття освіти» (8 згадок), «здоров'я» своє та близьких (8 згадок); «свобода» (5 згадок) та «незалежність» (3 згадки), «користь для суспільства» (3 згадки).

Таким чином, результати за цією незакінченою пропозицією добре узгоджуються з результатами, отриманими за іншими методиками. Життєвий успіх, з одного боку, визначається як досягнення цілей, щастя та самореалізація, а з іншого описується підлітками як наявність у житті сім'ї, кар'єри та матеріального достатку, які досягаються старанною працею. Дівчата більшою мірою пов'язують успіх у житті з самореалізацією та досягненням цілей, тоді як для юнаків більш значущою складовою життєвого успіху є матеріальна забезпеченість.

Спочатку звернемося до основних визначень, які зустрічалися у відповідях підлітків. Розуміння успіху як «досягнення цілей» (20,1%) також є найпоширенішим визначенням, проте ми бачимо, що кількість таких висловлювань значно менша. Деякі підлітки пишуть не про досягнення цілей,

а про здійснення їхніх бажань (3,9%) («щоб усе було як я хочу», «отримання бажаного»). Також поширені відповіді про «щастя» (8,9%).

Цікаво відзначити, що при відповіді на цю пропозицію «особистісне зростання» частіше згадувалося у відповідях підлітків, ніж «самореалізація» (для порівняння: 34 та 26 висловлювань). Таке співвідношення може бути пояснено тим, що багато підлітків вже частково вирішили для себе питання, пов'язані з самовизначенням, і прагнення до ідеалів, що сформувалися, у них домінує. Проте 13,5% усіх відповідей підлітків про успіх відносяться до галузі саморозвитку. Дівчата знову ж таки частіше пишуть у своїх відповідях про особистісне зростання та самовдосконалення, ніж юнаки (для порівняння: 0.093 і 0.034 згадок у середньому; $U = 286.5$, $p = 0.009$).

Також в уявленнях підлітків успіх пов'язаний з «авторитетом» (17 згадок) і рідше з «популярністю» (7 згадок). Таке розуміння успіху як «задоволення результатом», яке досить часто було у відповідях на перше незакінчене речення про успіх, тут зустрічається значно рідше (11 згадок). При цьому підлітки трохи частіше згадують «подолання перешкод» (10 згадок) і наголошують, що хочуть всього досягти самостійно (9 згадок).

Окрему увагу хотілося б приділити невизначеним відповідям підлітків. Використане нами формулювання питання викликало досить багато відповідей, у яких підлітки писали не про своє розуміння успіху, а про ставлення до нього. Такі відповіді ми віднесли до цієї категорії нарівні з дійсно невизначеними висловлюваннями («все», «все найкраще», «рух»). Серед них більшість можна віднести до позитивних відгуків про успіх (29 висловлювань, 6,7%), деякі з яких характеризували його не лише як цінність, а й як мету. Проте, було кілька негативних висловлювань про успіх (8 висловлювань, 1,9%). Крім того, зустрічалися відповіді, що характеризують ступінь досяжності успіху для досліджуваних, і найчастіше підлітки відзначали його недосяжність («недосяжний», «це щось недосяжне, дуже висока планка»).

Розглянемо також основні життєві цінності, які найчастіше зустрічалися у відповідях досліджуваних (див. Додаток Е, табл. 3).

Найбільшу значущість для підлітків також має «родина» (14,5%) і «кар'єра» (13,8%). Несподіваним для нас результатом стало те, що про сім'ю частіше пишуть юнаки при відповіді на це питання, ніж дівчата (для порівняння: 0.129 та 0.038 згадок у середньому; $U = 276.5$, $p = 0.000$). Також сім'я була більш значуща для підлітків з 11-х класів, ніж з 10-х (для порівняння: 0.113 та 0.060 згадок у середньому; $U = 249.5$, $p = 0.043$). Крім того, досить часто підлітки говорили не про сім'ю, а про кохання (18 згадок, 4,2%).

Трохи меншу значущість має "матеріальна забезпеченість" (8,8%). Вона має більше значення для юнаків, ніж для дівчат (для порівняння: 0.134 та 0.038 згадок у середньому; $U = 274.0$, $p = 0.000$). Також значущість матеріального достатку трохи зростає в міру дорослішання підлітків (для порівняння: в учнів 10 класів частота відповідей 0,063, а в учнів 11-х класів – 0,113; $U = 250.0$, $p = 0.058$ – на рівні тенденції).

Важливо відзначити, що тільки в цьому реченні вперше виявляється значущість «освіти» для підлітків (29 згадок), яка включає в себе і навчання у школі, і вступ, і здобуття гарної вищої освіти. Освіта як один із критеріїв успіху була більш значущою для дівчат, ніж для юнаків (для порівняння: 0.029 та 0.079 згадок у середньому; $U = 288.0$, $p = 0.018$).

Також для підлітків у розумінні особистого успіху досить велике значення мають «дружні відносини» (4,7%).

Таким чином, аналіз відповідей на цю пропозицію показав, що розуміння успіху для підлітків також пов'язане з досягненням цілей, щастям, самовдосконаленням та самореалізацією. Особистісний успіх вони пов'язують із такими цінностями як сім'я, кар'єра, освіта та дружба. Несподіваними стали статеві відмінності, що виявились у цій пропозиції: дівчата продемонстрували більший інтерес до особистісного зростання та освіти, тоді як для юнаків важливішими виявилася сім'я та матеріальний

достаток. Були також виявлені вікові відмінності: з віком для підлітків підвищується значущість створення сім'ї та високого матеріального становища в уявленнях про успіх.

Звернемося до порівняння відповідей підлітків на наступні два незакінчені речення: «Успіх для чоловіка...» та «Для жінки успіх...». Розглянемо спочатку результати за кожною пропозицією окремо, а потім зіставимо уявлення сучасних підлітків про гендерні відмінності в досягненні успіху. Зазначимо лише, що при відповіді на ці питання підлітки найчастіше зверталися до основних життєвих цінностей і загальні визначення зустрічалися рідко. Спочатку в опитувальнику зустрічалася пропозиція «Успіх для чоловіка...».

Зі всієї вибірки 6 підлітків (8,2%) не став відповідати на дане питання і 8 віддали перевагу ухиленню від відповіді (11%), а ще 2 особи (3%) вказали, що не бачать різниці між успіхом для різних статей («я не сексист, на мою думку, успіх у чоловіків не має особливих рис, ніж у жінок»). Таким чином, досить велика частина вибірки (16 осіб, що становить 22,2%) не дала відповіді на цю пропозицію. Однак відповіді інших досліджуваних дають гарне уявлення про гендерні стереотипи сучасних підлітків (див. Додаток Е, табл. 4).

У відповідях на цю пропозицію категорії «сім'я» та «кар'єра» (або «робота») зустрічаються однаково часто (140 та 139 згадок відповідно), причому підлітки досить часто їх вказували разом. Тим не менш, про значущість сім'ї для чоловіка частіше пишуть дівчата, а не юнаки (відповідно: 0.337 та 0.196 згадок у середньому; $U = 261.0$, $p = 0.001$). Цікаво відзначити, що іноді підлітки використовували поширений вислів «посадити дерево, виростити сина, побудувати будинок» - воно зустрічалось в такому повному вигляді, або ж у часткових формулюваннях («дім», «виховати сина»). У зв'язку з цим категорія «дім» зустрічалася у відповідях підлітків 12 разів (2,9%), а категорія «діти» – 18 разів (4,5%).

На другому за значимістю місці йде «матеріальна забезпеченість» (18,6%), причому за характером відповідей можна судити про те, що для багатьох сучасних юнаків наявність фінансової стабільності знову ж таки пов'язана із забезпеченням сім'ї (13 висловлювань). Цю думку підтверджує той факт, що саме юнаки частіше писали про це, ніж дівчата (відповідно: 0.201 та 0.113 згадок у середньому; $U=277.0$, $p=0.007$).

Окремою категорією, що часто зустрічається, була «любов» (особистісні стосунки), коли підлітки робили акцент на пошуку супутниці, коханої жінки (9,4%).

Ще одним важливим критерієм чоловічого успіху є «авторитет» (6,9%), причому для різних підлітків він важливий у різних сферах життя: сімейній, професійній, дружніх стосунках.

Також, як і в інших незакінчених реченнях про успіх, тут є категорія «самореалізація» (5,4%). Важливо відзначити, що ця категорія значно частіше зустрічається у відповідях доросліших підлітків (в учнів 11 класу в порівнянні з десятикласниками: 0.093 і 0.023 згадувань у середньому; $U=245.5$, $p=0.000$).

Крім того, підлітки досить часто вказували певні особисті якості, які повинен мати успішний чоловік (5,0%). У зв'язку з зовсім невеликою кількістю таких відповідей важко узагальнити та виділити найчастіші відповіді, проте можна відзначити, що багато з них були пов'язані з поняттям «сила».

Крім описаних вище категорій зустрічалися досить часто також такі загальні визначення чоловічого успіху як «досягнення мети» (16 згадок), «щастя» (11 згадок) та «особистісне зростання» (8 згадок), а також конкретніші життєві цінності, значущі для чоловіка : «незалежність» (13 згадок), «друзі» (9 згадок), «автомобіль» (8 згадок), «становище у суспільстві» та «стабільність» (по 7 згадок).

Таким чином, на думку сучасних підлітків, успіх для чоловіка полягає в побудові сім'ї та кар'єри і одна з його ключових ролей полягає в

матеріальному забезпеченні сім'ї. Також для чоловіка важливе кохання, авторитет і самореалізація.

Тепер звернемося до підліткових уявлень про жіночий успіх та відповіді на речення «Для жінки успіх...». З отриманих результатів (див. Додаток Е, табл. 5). Відразу стає зрозуміло, що уявлення про жіночий та чоловічий успіх сильно відрізняються у свідомості сучасних підлітків.

У відповідях підлітків на дану пропозицію ми також знаходимо безліч спробів уникнути відповіді (8,8%) та відмов (15,4%). Саме юнаки значно частіше, ніж дівчата, воліли не відповідати на це питання (відповідно: 0.239 і 0.093 згадувань у середньому; $U = 259.0$, $p = 0.000$). Також деяка частина підлітків наполягали на збігу уявлень про чоловічий та жіночий успіх (16 осіб, 3,2%).

В уявленнях підлітків про жіночий успіх на першому місці стоїть «родина» (57,1%). Якщо звернутися до прикладів висловлювань підлітків про сім'ю при відповіді на цю пропозицію, то ми бачимо зовсім іншу картину: частина відповідей присвячена заміжжю та наявності чоловіка («вдало вийти заміж»), а інша частина відповідей швидше показує роль жінки в сім'ї як хранительки вогнища («це створення домашнього вогнища», «досягнення взаєморозуміння і любові в сім'ї»).

Розрив між частотою згадок категорій «кар'єра» (15,2%), і «родина» в даному випадку дуже великий, при цьому багато підлітків перераховували їх разом («поєднання кар'єри та сім'ї», «напевно, сім'я та діти...хоча для багатьох зараз робота та кар'єра»). Про значущість сім'ї та кар'єри для жінки значно частіше говорять самі дівчата, порівняно з юнаками (відповідно про сім'ю: 0.502 і 0.345 згадок у середньому; $U = 256.5$, $p = 0.000$; про кар'єру: 0.168 та 0.000; згадок у середньому; $U = 268.0$, $p = 0.000$).

В уявленнях підлітків про жіночий успіх особливе значення мають такі дві категорії: «діти» (14,7%) та «любов» (11,3%). Категорія «діти» за своєю суттю торкається питання материнства – це ще одна жіноча роль. Цікаво відзначити, що ця категорія зустрічається практично з такою самою

частотою, як і робота. А про пошук кохання та партнера підлітки писали трохи рідше. У цьому хотілося б відзначити, деякі досліджувані перераховували любов разом із сім'єю, підкреслюючи цим значимість емоційно-особистісних відносин у сім'ї з чоловіком.

Порівняно з уявленнями про чоловічий успіх, категорія відповідей «матеріальна забезпеченість» не так часто зустрічалася у відповідях підлітків (6,8%), що показує меншу значущість даного критерію в уявленнях про жіночу успішність. Висловлювання про фінансовий достаток у даному випадку мали свою специфіку: підлітки частіше наголошували на ролі чоловіка у забезпеченні жінки та сім'ї («чоловік - грошовий мішок»).

При відповіді на це питання підлітки також досить часто зверталися до виділення значущих для жінки особистісних якостей, серед яких найчастіше говорилося про «красу» (4,2%). Ще однією важливою характеристикою успішної жінки, як і чоловіка, є «незалежність» (3,9%).

Таким чином, отримані дані показали суттєві відмінності в уявленнях підлітків про жіночий та чоловічий успіх, що відповідають традиційним поглядам на поділ ролей у сім'ї: успіх для жінки насамперед пов'язаний із заміжжям та створенням сімейного вогнища, материнством, любов'ю, тоді як кар'єра, матеріальне забезпечення, авторитет і самореалізація має велике значення для успішного чоловіка. Проте сім'я має велике значення як для чоловіка, так і для жінки.

Розглянемо відповіді підлітків на речення «Я досяг успіху в ...». Велика кількість досліджуваних не стали відповідати на це питання (16% вибірки) або ж віджартовувалися, уникали відповіді («лежанні на ліжку», «чомусь», «спілкуванні з кішками» тощо; таких було 7,4 %). Також деякі підлітки відповідали, що ще не у чому не досягли успіху (8,4% вибірки). Таким чином, приблизно третина всіх підлітків, що брали участь у дослідженні, не почуваються успішними. Навпаки, невелика частина досліджуваних (7,4%) відзначали, що успішні у багатьох сферах життя або «у всьому» («у житті», «у тому, що для мене важливе», «у своїх справах»). Таку

відповідь частіше використовували юнаки, ніж дівчата (відповідно: 18,4% та 5,9%; $p=0,05$).

Інші підлітки вказували свою успішність у будь-яких конкретних сферах життя: найчастіше це було навчання (24,8%), хобі (18,4%), спорт (9,4%), дружба (6,8%), саморозвиток (5,8%) і найрідше особисте життя (3%). Отримані результати показують, що відчуття успішності у підлітковому віці ґрунтується на навчальних досягненнях та позашкільних захопленнях, тоді як сфера інтимно-особистісних відносин із однолітками рідко оцінюється з позиції успіху. У цьому сфера спортивних досягнень є значним «джерелом» успіху для сучасних юнаків, ніж для дівчат (відповідно: 20,6% і 9,4%; $p=0,05$).

Таким чином, уявлення про успіх формують у третини підлітків відчуття, що вони ще не досягли успіху ні в чому, тоді як інші підлітки схильні все ж таки оцінювати свої навчальні, спортивні та позакласні досягнення як успіх.

Підбиваючи підсумки аналізу незакінчених речень, хотілося б відзначити, що образ успіху в уявленнях підлітків сильно варіюється і наповнюється різними сенсами в залежності від формулювання питання про нього. Так, в уявленнях підлітків про життєвий успіх велике місце займає поняття щастя, тоді як розуміння особистісного успіху багато в чому пов'язане з процесом досягнення успіху (подолання перешкод, праця, здобуття освіти). Найбільш яскраві відмінності проявляються в уявленнях про жіночу та чоловічу успішність, обумовлені впливом традиційних статево-рольових зразків. Однак, у всіх проаналізованих пропозиціях можна виділити загальне: успіх у розумінні підлітків пов'язаний, з одного боку, з досягненням поставлених цілей, саморозвитком та самореалізацією, а з іншого боку, він видається їм як наявність у житті людини сім'ї, друзів, кар'єри та матеріального достатку. Важливо, що залежно від розуміння успіху частина підлітків оцінює себе успішними у певних сферах життя

(навчання, хобі та спорті), тоді як інші вважають, що поки що ні в чому не досягли успіху.

Уявлення підлітків про засоби досягнення успіху.

Аналіз уявлень підлітків про успіх був би неповним без вивчення їхніх уявлень про засоби досягнення успіху. У методику, спрямовану на вивчення оцінки підлітками своєї успішності, ми включили три висловлювання, що відбивають найпоширеніші у свідомості способи досягнення успіху (див. Додаток Е, табл. 6). Підлітки мали висловити ступінь своєї згоди з даними твердженнями за 5-бальною шкалою (від 1 до 5).

Згідно з отриманими даними, підлітки вважають, що успіх залежить насамперед від докладених зусиль (4,49 бала та найменший розкид даних). Більшість підлітків вважають, що успіх набагато меншою мірою може залежати від допомоги інших людей (2,93 бала) і від везіння (2,65 бала), однак щодо двох даних факторів думки підлітків розходяться сильніше. Так дівчата у меншій мірі, ніж юнаки, схильні вважати, що успіх залежить від допомоги інших людей (відповідно: 2,82 і 3,07 бала; $U=177.0$, $p=0.024$).

Уявлення про успіх та ціннісні орієнтації підлітків

Цінність різних сфер життя для сучасних підлітків ми хотіли зіставити зі значимістю досягнення успіху в них. Тому ми включили до опитувальника дві однакові таблиці, але з різними інструкціями, у різних частинах анкети (тобто завдання йшли не одне за одним, а друге зустрічалося трохи пізніше). Спочатку підлітки мали просто проранжувати наведені у таблиці сфери життя відповідно за їх значимістю.

Розглянемо результати виконання підлітками першого завдання. Спочатку звернемося до інструкції: «Для кожної людини різні сфери життя мають різну значимість. Ваше завдання оцінити наскільки важлива для Вас кожна з наведених нижче сфер. До того, як Ви почнете, прочитайте весь список та виберіть одну, яка найбільш важлива для Вас, та оцініть її значення цифрою «1». Далі, виберіть сферу життя найменш важливу для Вас та оцініть її «7». Потім оцініть сфери, що залишилися, числами від «2» до «6» за

зменшенням ступеня значущості для Вас. Цифри не повинні повторюватись!». Виходячи з інструкції, що менше середнє значення сфери життя, то більшу значущість вона має для підлітка.

Згідно з отриманими результатами (див. Додаток Е, табл. 7), для підлітків найбільшу цінність у житті має сім'я та кохання. Для всіх підлітків, незалежно від статі та віку, дана сфера життя стоїть на першому місці. При цьому дівчата все ж таки надають їй більшого значення, ніж юнаки (відповідно: 2,39 і 2,86; $U = 171.0$ при $p = 0.007$).

З другим місцем за значимістю у всіх підлітків перебуває дружба, але на третьому – особистісне зростання. Однак особистісне зростання також має велике значення для дівчат, а не для юнаків (відповідно: 3,22 і 3,79; $U = 166,0$ при $p = 0,002$), що відображається в їхній ієрархії цінностей: дана сфера життя стоїть у дівчат на друге місце, а дружба – лише на третьому, тоді як у юнаків все навпаки.

Навчання знаходиться лише на 4 місці. Таким чином, незважаючи на те, що велика частина нашої вибірки є учнями старших класів, більшість з них більшого значення надає інтимно-особистісному спілкуванню та саморозвитку, а не навчанню.

На п'ятому місці для підлітків стоїть матеріальна забезпеченість, причому більше значення вона має для юнаків, ніж для дівчат (відповідно: 3,937 та 4,603; $U = 156.0$, $p = 0.000$). Шосте місце посідає хобі, а сьоме – суспільне визнання та популярність.

Отже, бачимо, що для підлітків найбільше значення має інтимно-особистісне спілкування і саморозвиток, навчання менш значиме. Для дівчат більше значення має сім'я та особистісне зростання, тоді як юнакам важливішими є дружба та матеріальний достаток. Важливо, що вікових відмінностей у значимості різних сфер виявлено не було.

Тепер звернемося до другого завдання, в якому підлітки мали оцінити значущість успіху в тих же сферах життя. Інструкція до цього завдання була дещо іншою: «У житті людина прагне досягти успіху, але в одних сферах

життя досягнення успіху має велике значення, а в інших він не такий важливий. Ваше завдання оцінити наскільки важливо для Вас досягти успіху в кожній з наведених нижче сфер. До того, як Ви почнете, прочитайте весь список і виберіть одну, успіх в якій найбільш важливий для Вас, і оцініть її значення цифрою «1». Далі, виберіть сферу життя, досягнення успіху в якій найменш важливо для Вас, та оцініть її «7». Потім оцініть сфери, що залишилися, оцініть цифрами від 2 до 6 за ступенем значущості. Цифри не повинні повторюватися!»

Згідно з отриманими результатами (див. Додаток Е, табл. 8), підлітки інакше розставили свої пріоритети. Однак виявлені статеві відмінності багато в чому повторюють описані вище тенденції: для дівчат велику значимість має сім'я (для порівняння: у дівчат 2,47, а у юнаків 3,57 бала; $p = 0,001$) та навчання (для дівчат воно знаходиться на другому місці, а для юнаків лише на третьому після дружби місці); для юнаків вища значимість матеріальної забезпеченості та соціального визнання. При цьому у відповідях дівчат простежується більш чітка диференціація значимості досягнення успіху в різних сферах, тоді як у юнаків досягнення успіху в дружніх відносинах та навчанні мають приблизно однакову значимість (3,57 і 3,59 бала в середньому), так само, як успіх у суспільстві та у хобі (5,13 бала).

Зіставимо тепер отримані за двома методиками результати (див. Додаток Е, табл. 9). Як видно з наведеної вище таблиці, для підлітків в обох випадках на першому місці знаходиться сім'я та кохання. Однак на другому місці вже різні сфери життя: підлітки частіше виділяють дружбу як більш значущу сферу свого життя, тоді як для них важливіше досягти успіхів у навчанні та роботі – ці дві сфери змінилися місцями (2 та 4 місця). На третьому місці стабільно залишаються значущі для підлітків особистісне зростання і саморозвиток, що відповідає основним завданням даного вікового етапу. Інші ціннісні переваги збігаються з прагненням бути успішним у цих сферах.

Отримані результати дають змогу зробити кілька різних припущень. З одного боку, можна говорити про те, що сфера дружби найменшою мірою пов'язана з успіхом в уявленнях підлітків, у цій сфері досить важко оцінити свою успішність, тоді як успіх швидше належить до професійної сфери. З іншого боку, цей результат показує різницю між ціннісними орієнтаціями та цілепокладанням: побудова інтимно-особистісних стосунків (сімейних і дружніх) має велику цінність для підлітка, але для вирішення вікових проблем йому необхідно досягти успіхів у навчанні на цьому етапі.

Зв'язок уявлень про успіх та самооцінку підлітків

Уявлення про успіх впливають на формування критеріїв оцінки своїх досягнень, тобто оцінку підлітком своєї успішності, своїх здібностей і можливостей, що впливають на його самооцінку в цілому та образ Я. Важлива не лише об'єктивна оцінка результату діяльності, але набагато важливіше те, яку суб'єктивну оцінку дає людина своїм досягненням, як пояснює даний результат (чи пов'язує вона його з власними здібностями або впливом зовнішніх факторів). У зв'язку з цим ми припустили, що уявлення підлітків про успіх як особистісне зростання пов'язані з вищим рівнем самооцінки.

Відмінності у рівні самооцінки у підлітків з різним розумінням успіху

Розглянемо розбіжності, що виявилися, в реальній самооцінці у підлітків, що відрізняються розумінням успіху (див. рис. 2.1); критерій Манна-Уїтні, всі відмінності значущі на рівні $p \leq 0,05$).

На наведеному малюнку чітко видно, що підлітки, що спираються на модель успіху як соціального визнання, оцінюють свій авторитет у однолітків набагато вище, чим значно відрізняються від підлітків, які мають уявлення про успіх як виконання зовнішніх вимог ($p = 0,02$). Цей результат можна пояснити тим, що для цих підлітків значимий авторитет серед однолітків, тому вони приділяють цій сфері більше уваги і досягають вищих результатів, ніж інші підлітки. Саме авторитетне становище у класі дає їм відчуття своєї успішності.

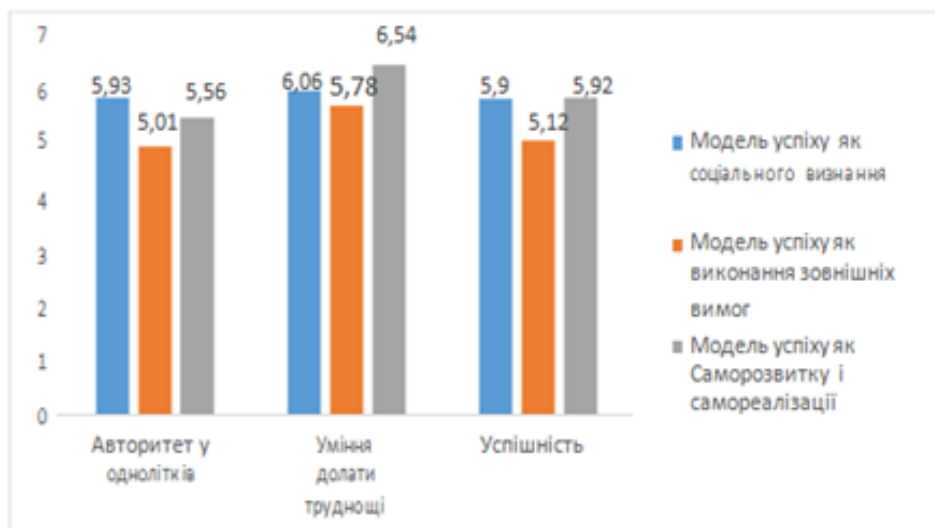

Рис. 2.1. Відмінності у реальній самооцінці у підлітків з різним розумінням успіху.

Підлітки, які розуміють успіх як саморозвиток, значно вище оцінюють своє вміння долати труднощі (значуще від обох груп при $p < 0,05$). Це говорить про їхню віру в себе, свої сили. При цьому школярі, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог, набагато нижче оцінюють свою успішність, ніж решта дві групи учнів ($p < 0,05$).

Також було встановлено, що підлітки, що відносяться до успіху як до зовнішніх вимог, мають більш низькі показники ідеального Я, тобто меншою мірою прагнуть до саморозвитку в порівнянні з іншими підлітками (для порівняння: успіх як визнання - 8,45, успіх як зовнішні вимоги - 7,51, успіх як саморозвиток - 8,57; критерій Краскелла-Уолліса = 7,000; $p = 0,001$). Важливо відзначити, що значних відмінностей у різниці між реальною та ідеальною самооцінкою між підлітками з різним розумінням успіху виявлено не було.

Отже, бачимо, що підлітки, які спираються на модель успіху як на виконання зовнішніх соціальних вимог, почуваються найменш успішними, порівняно з іншими школярами.

Відмінності в оцінці своєї успішності у підлітків з різним розумінням успіху

Для непрямого виміру самооцінки успішності підлітками нами було розроблено методику, що складається з тверджень, що стосуються різних сфер життя: навчання, дружба, особисте життя, загальне відчуття своєї успішності. Дана методика включає оцінку реальної («Мое навчання успішне»), ідеальної («Я дуже хочу досягти великих успіхів у навчанні (роботі)») і відображеної («Мої викладачі відзначають мої успіхи») самооцінки в даних сферах.

Розглянемо розбіжності, що виявилися, в оцінці своєї успішності у підлітків, що спираються на різні моделі успіху (див. Додаток Е, табл. 10). Значні відмінності в оцінці своєї успішності були виявлені переважно між контрастними групами досліджуваних, які розуміють успіх як саморозвиток або виконання зовнішніх вимог. Підлітки, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх вимог, почуваються менш успішними в цілому, а також у навчанні та дружбі зокрема. Одночасно з цим вони не прагнуть досягти великих успіхів у цих сферах життя, вони мають для них порівняно меншу значимість, ніж для інших підлітків.

Крім того, всі підлітки пов'язують успішність переважно з власними зусиллями, а не з везінням та соціальними зв'язками, проте підлітки, які сприймають успіх як виконання зовнішніх вимог, найменше вірять у значимість власних зусиль (для порівняння: успіх як визнання – 4,45, успіх як зовнішні вимоги – 3,91, успіх як саморозвиток – 4,70 балів, критерій Манна-Уїтні при $p < 0,05$).

Хотілося б звернути увагу на сильно виражене прагнення підлітків, які розуміють успіх як саморозвиток, бути добрими друзями і досягти успіху в особистому житті, що відрізняє їх від інших груп. Причому ці досягнення мають найменшу значущість для підлітків, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог. Це показує, що сфера побудови інтимно-особистісного спілкування цієї групи підлітків менш значуща, ніж для інших.

Крім того, уявлення про оцінку підлітками своєї успішності відображають їхні відповіді на незакінчене речення: «Я досяг успіху в ...».

Аналіз основних категорій виявив наявність значних відмінностей між підлітками, які розуміють успіх як виконання зовнішніх соціальних вимог та іншими підлітками: вони частіше писали про те, що ще ні в чому не досягли успіху (для порівняння: успіх як соціальне визнання – 8,5%, успіх як виконання вимог - 29,4%, а успіх як саморозвиток - 8,8%).

Таким чином, отримані дані підтверджують зв'язок уявлень підлітків про успіх та їх самооцінку. Підлітки, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог почуваються найменш успішними і, водночас, не прагнуть успіху і саморозвитку. Підлітки ж, які розуміють успіх як саморозвиток і самореалізацію, почуваються більш впевненими у своїх силах і успішнішими, здатними долати перешкоди і досягати своїх цілей.

Відмінності у рівні свідомості життя у підлітків з різними типами розуміння успіху

Звернемося тепер до аналізу особливостей переживання усвідомленості життя у підлітків, що відрізняються уявленнями про успіх. Як було показано в попередньому розділі, уявлення про успіх визначають відчуття власної успішності, самооцінку підлітка та віру в те, що самотужки він може багато досягти. Це відчуття контролю над своїм життям багато в чому пов'язане із відчуттям усвідомленості життя. З іншого боку, внутрішня впевненість у своїх силах і здібностях, як показали численні дослідження мотивації досягнення, призводить до постановки більш високих цілей та оптимістичнішого образу свого майбутнього, яке визначає сенс нашого існування в теперішньому. У зв'язку з цим ми припустили, що уявлення про успіх як особистісну самореалізацію та саморозвиток у підлітків пов'язаний з вищим рівнем усвідомленості життя та переживанням почуття контролю над життєвими подіями.

Загальна динаміка в оцінці усвідомленості життя у підлітків однакова, незалежно від розуміння успіху (див. Додаток Е, табл. 11). Підлітки, обмежені рамками навчання у школі та залежністю від батьків, поки не почуваються здатними контролювати своє життя та будувати його відповідно

до своїх цілей та бажань (низькі показники за шкалою «Локус контролю - Я»). Однак вони будують плани на майбутнє («Мета в житті») і вірять в успішність їх реалізації (високі значення за шкалою «Локус контролю – життя»).

Підлітки, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх соціальних вимог, демонструють значно нижчий рівень результатів за шкалою «Мета в житті» в порівнянні з іншими старшокласниками (значні відмінності на рівні $p < 0.01$). Також підлітки, які розуміють успіх як виконання зовнішніх соціальних вимог, не відчують упевненості у своїх силах, у тому, що зможуть домогтися своїх цілей, що також відбивається на їхньому цілепокладанні. Відмінності, що виявилися добре доповнюють загальну картину психологічних особливостей цієї групи: підлітки з таким розумінням успіху мають відносно низьку самооцінку і віру в свої можливості керувати життям, що позначається на побудові планів на майбутнє. Школярі з таким розумінням успіху демонструють найнижчі показники за всіма шкалами, що говорить про їхню найменшу задоволеність своїм життям, порівняно з рештою підлітків.

Підлітки, які розуміють успіх як соціальне визнання чи саморозвиток, мають трохи відмінностей і загалом характеризуються досить високим рівнем усвідомленості життя. Однак, підлітки, орієнтовані на саморозвиток, значно відрізняються від інших школярів більшим ступенем задоволеності своїм нинішнім життям, його емоційною та смисловою наповненістю (шкала «Процес життя» - для порівняння: 27,51 та 25,21 проти 29,93; $p < 0.01$) та тими можливостями, які вона надає для реалізації їх планів та бажань (шкала «Локус контролю – Життя»), що позначається на загальному відчутті більшої усвідомленості життя. Дана група підлітків має високі результати за всіма шкалами методики СЖО, що характеризує їх як цілеспрямованих, впевнених у своїх силах і можливостях.

Таким чином, уявлення підлітків про успіх виявилися тісно пов'язані з відчуттям усвідомленості життя: модель успіху як виконання зовнішніх

соціальних вимог пов'язана з низькою усвідомленістю життя в підлітковому віці, що проявляється у відсутності в підлітків впевненості у своїх силах, у зв'язку з чим вони ставлять перед собою менше цілей на майбутнє; модель успіху як саморозвитку пов'язана з найбільш високими показниками задоволеності та усвідомленості життя, що проявляється у побудові підлітком великої кількості життєвих планів та вірою у можливість їх успішної реалізації; модель успіху як соціального визнання займає проміжне положення між двома іншими, але загалом вона пов'язана з вищим рівнем усвідомленості життя у підлітків, ніж модель успіху як виконання соціальних вимог.

Відмінності уявлення про майбутнє у підлітків з різним розумінням успіху. Уявлення підлітків про успіх визначають, з одного боку, їхню самооцінку, віру у свої здібності, що впливає на процес цілепокладання: успішний підліток схильний ставити перед собою вищі цілі та оптимістичніше дивитися в майбутнє; з іншого боку, самі уявлення підлітків про життєвий успіх визначають образ їхнього майбутнього, чого вони прагнуть. У зв'язку з цим, для кращого розуміння зв'язку уявлень підлітків про успіх та особливості їхнього образу майбутнього ми включили в наше дослідження методику, спрямовану на вивчення уявлень підлітків про своє майбутнє у віддаленій тимчасовій перспективі. Інструкція у цьому завданні формулювалася так: «Опишіть, як Ви бачите себе через п'ятнадцять років». Перед підлітками був чистий аркуш паперу (за винятком одного рядка з інструкцією) та повна свобода в описі свого майбутнього. Більшість досліджуваних описувала своє майбутнє у вигляді твору чи окремих фраз, тоді як невелика кількість підлітків зобразила своє майбутнє у вигляді малюнків.

У процесі обробки відповідей підлітків було виділено низку категорій, які були поділені на кілька смислових груп. До першої групи увійшли категорії, що відповідають найпоширенішим визначенням успіху: «досягнення цілей», «успішність», «самовдосконалення», «щастя»,

«визнання». Наступні кілька груп ми виділили відповідно до основних сфер життя: до другої групи увійшли категорії, пов'язані з професійним самовизначенням підлітків («робота» та її характеристики: «професія», «освіта», «бізнес», «хобі»), до третьої - з побудовою інтимно-особистісних відносин («сім'я», «діти», «батьківська сім'я», «друзі»). В останню четверту групу ми включили всі категорії, що найчастіше зустрічалися, пов'язані з уявленнями підлітків про спосіб майбутнього життя («матеріальне становище», «будинок», «подорожі», «домашні тварини», «еміграція», «особистий автомобіль», «отримання задоволення»).

Розглянемо всі ці групи категорій у зазначеному порядку, але насамперед слід зазначити, що нічого не стали відповідати 11,4% підлітків, що пов'язано з особливостями їх уявлень про успіх: підлітки, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх соціальних вимог, значно частіше відмовлялися виконувати дане завдання (для порівняння: модель успіху як соціальне визнання – 8,6%, модель успіху як виконання вимог – 28,3%, модель успіху як саморозвиток – 9,7%; критерій Манна-Уїтні, $p = 0,01$).

Ще 12% підлітків ухилилися від поставлених перед ними завдань різними способами: або за допомогою комічних і саркастичних замальовок («Скурюся, зіп'юся, не доживу»), або через аргументовану відмову задуматися про це («На жаль, ніяк не бачу себе через 15 років. Як вийде, нехай так і буде. Не люблю замислюватися про майбутнє і якимось уявляти себе»). Таку позицію були схильні частіше обирати юнаки, порівняно з дівчатами (відповідно: 14,8% та 7,6%; $p=0,01$).

Крім того, 17,5% підлітків висловлювали невпевненість у своєму майбутньому, що іноді виявлялося у складанні кількох контрастних сценаріїв свого майбутнього. Хотілося б навести найяскравіший приклад такої відповіді: «1. Я вийду заміж і займуся кар'єрою. Чоловік ревнуватиме мене до роботи. Я завагітнію, але зроблю аборт. Наша родина трісне, ми будемо обожити роботою, його звільнять, він зіп'ється, я пілятиму, ми розлучимося. Я житиму роботою і схаменуся, коли мені буде 40 і мене звільнять. Без сім'ї,

без роботи, я зіп'юся, чоловік спробує повернутися, але не зможе. У нього вже 2 чудові доньки. 2. Я молода, гарна, все встигаю! І заміж вийду, і дитинку ми з чоловіком народимо. Бабусі-дідусі допоможуть, і я, і чоловік, він – інженер, я – фізик, вихідні та вечори – сім'ї! будні – роботі. І померемо ми одного дня не мучившись, років десь у сто. 3. Щоб не трапилося, як би життя не повернулося, я точно знаю, що темніше перед світанком! І є сім правил, дотримуючись яких Ви зможете відчутти себе щасливим». Даний приклад показує, що на відміну від попередніх двох груп підлітків, які не давали відповіді, деякі підлітки, що сумніваються, часто демонструють набагато більш розгорнутий, деталізований образ свого майбутнього. Однак, цей приклад скоріше виняток, а більшість сумнівів в описах свого майбутнього були пов'язані з відсутністю впевненості в досягненні бажаного через різні переважно зовнішні обставини («Можливо, я буду вченим, хоча в цілому все залежить від зовнішніх факторів»). Така позиція видається, з одного боку, досить реалістичною з високим ступенем невизначеності, властивій нашому часу, але з іншого боку це можна проінтерпретувати як недолік впевненості у собі та своїх силах, властивий багатьом підліткам.

Розглянемо першу групу категорій, які зустрічаються в описах свого майбутнього підлітками і пов'язані з основними характеристиками успіху. Описуючи своє майбутнє, підлітки досить часто писали про те, що в майбутньому планують досягти своїх цілей (37,2% усієї вибірки), що відповідає основному розумінню успіху. Також у відповідях підлітків часто звучав епітет «успішний» (37,2%), який іноді характеризував кар'єрні досягнення («успіх у роботі»), а іноді не мав відношення до певних сфер життя та був скоріше загальною оцінкою людини («успішна людина»). Оскільки темою опитувальника був саме успіх, така часта згадка даного слова та його основного визначення випробуваними була очікуваною, проте такий опис показує ціннісну орієнтацію сучасних підлітків на досягнення і значущість успіху для них. Також третина всіх підлітків писала про самовдосконалення (35%), а саме про розвиток характеру на краще («Я бачу

себе людиною, що постійно вдосконалюється, у всіх планах (духовно і фізично)», «можливо, до 31 року я зміню характер на краще, заповню свої прогалини у погляді на зовнішній і внутрішній світ людей»), експериментування («до цього часу випробувала себе – стрибнула з парашутом, забралася на гору, подорожувала автостопом»), що відповідає завданням та особливостям цього вікового періоду.

Для деяких підлітків ключовим уявлення про своє майбутнє є відчуття щастя (13,8%), яке можна пов'язати з переживанням усвідомленості життя. Ця характеристика майбутнього виявилася для підлітків більш значущою, ніж визнання у суспільстві (9,4%), яке співвідносилось в уявленнях підлітків про своє майбутнє насамперед з кар'єрним успіхом, значно рідше – з повагою та авторитетом у середовищі друзів та близьких.

Тепер звернемося до другої групи характеристик майбутнього, пов'язаної з побудовою кар'єри та професійним самовизначенням (Додаток 3, табл. 2). Описуючи своє майбутнє, підлітки найчастіше говорили про роботу (75,9%). Багато дівчат і юнаків вже визначилися з вибором професії (28,6%), зазвичай у значній та цікавій для них сфері. У процесі аналізу висловлювань підлітків про майбутню роботу виявилось кілька тенденцій: вони мріють насамперед про цікаву, улюблену роботу (20,2%), а потім уже про прибуткову (8,1%). Причому про пошук роботи писали частіше саме дівчата, а не юнаки (відповідно: 21,3% і 9,6%, $p=0,01$). Також майбутня робота рідше згадувалась підлітками, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх соціальних вимог, (для порівняння: модель успіху як соціального визнання – 61,2%, модель успіху як саморозвитку – 65,7%, а модель успіху як виконання вимог – 47,2%; $p = 0,05$).

Набагато рідше підлітки згадували здобуття вищої освіти (16,5%), однак, це не говорить про його меншу значущість, швидше про те, що даний етап мається на увазі як пройдений на момент часу, що описується в творах. Про освіту часто говорили ті підлітки, хто хотів би здобути кілька вищих освіт, тобто для них це є самостійною цінністю, значущим особистісним

досягненням у житті. Найчастіше про освіту писали дівчата, ніж юнаки (відповідно: 16,5% та 9,1%, $p=0,05$).

Питання про значущість для підлітків пошуку саме цікавої роботи добре доповнює аналіз їхнього хобі, про яке писали 13,8% досліджуваних. Частина підлітків бачить можливість самореалізації та задоволення своїх інтересів саме у сфері хобі, а не в основній професійній діяльності («Я буду звичайною робочою людиною, але я досягну досить великих результатів у своїх хобі, принаймні буду ними задоволена»). Іноді підлітки із захопленням описують свої майбутні досягнення в даній сфері як паралельну кар'єру в царині, що їх цікавить («Буду продовжувати захоплюватися фотографією і підробляти цим видом діяльності», «Хобі - фотографія (можливо влаштовую свої виставки)»). Найчастіше про хобі писали дівчата, ніж юнаки (відповідно: 15,1% та 5,7%, $p=0,01$). Тоді як юнаки частіше говорили про створення власного бізнесу (відповідно: 11,0% та 4,8%, $p=0,01$). Загалом, про бізнес говорили 9, 1% всіх досліджуваних («власник малого бізнесу...», «Я - власник великої юридичної фірми в центрі Києва»), що, на наш погляд, пов'язане з орієнтацією підлітків на успішних бізнесменів.

Таким чином, ми бачимо, що робота має велике значення для підлітків, більшість з них прагнуть обрати таку професію та майбутню роботу, яка буде їм цікава, сприяти їх самореалізації. Питання, пов'язані зі здобуттям вищої освіти, кар'єрою та хобі виявилися важливішими для дівчат, а юнаки продемонстрували більший інтерес до побудови власного бізнесу.

Також важливе місце в уявленнях підлітків про своє майбутнє займає сфера побудови інтимно-особистісних відносин. На другому за значимістю місці після роботи для підлітків стоїть сім'я (62,2%): більшість досліджуваних описують у своєму майбутньому щасливу сім'ю, найчастіше з дітьми (39,4%). Важливою тенденцією є досить часта згадка батьків у відповідях підлітків (20,7%), яким вони планують допомагати у майбутньому та підтримувати з ними теплі стосунки. Проте таке ставлення до сімейних цінностей більшою мірою властиве саме дівчатам, які значно частіше, ніж

юнаки, писали про створення сім'ї (відповідно: 59,1% та 39,2%; $p=0,01$), про дітей (відповідно: 40,2% і 19,6%; $p = 0,01$), а також спілкуванні з батьківською сім'єю (відповідно: 21,0% та 11,0%; $p = 0,01$). Ще рідше підлітки пишуть про дружні стосунки (14,3%).

Значні відмінності були також одержані між підлітками, що мають різні уявлення про успіх (див. рис. 2.2). Підлітки, які розуміють успіх як виконання зовнішніх соціальних вимог, рідше пишуть про побудову відносин у своєму майбутньому: про створення сім'ї, дітей та навіть друзів. Такий результат може бути пояснений відмовою цієї групи досліджуваних від розгорнутого опису майбутнього, за яким може стояти як невпевненість у своїх силах, так і відсутність тимчасової перспективи.

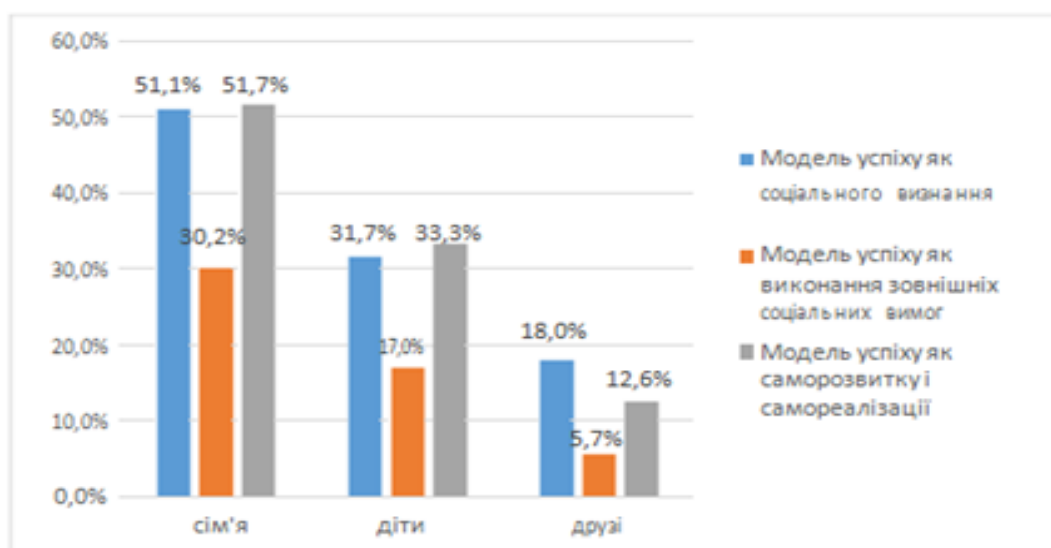

Рис. 2.2. Частота згадки категорій, пов'язаних зі сферою взаємин, в описах майбутнього підлітками з різним розумінням успіху (критерій Манна-Уїтні, всі відмінності значущі на рівні $p \leq 0,05$)

Крім описів досягнень у найбільш значущих для підлітків сферах життя (робота, сім'я, саморозвиток), багато підлітків описували важливі для них особливості та атрибути свого майбутнього життя.

По-перше, багато підлітків вказували грошовий достаток як важливу умову їхнього майбутнього існування (24,9%), причому в даному випадку вони не вказували причини, завдяки яким їм вдалося досягти такого рівня існування («ми живемо в повному достатку», «фінансово забезпечений»).

Майбутнє фінансове благополуччя значно значиміше для сучасних юнаків, ніж для дівчат (відповідно: 26,3% і 15,8%, $p=0,01$). Хотілося б також відзначити ще один аспект ставлення до фінансової забезпеченості - незалежність, свобода, що зустрічається у відповідях саме дівчат і повністю відсутній у юнацьких уявленнях про майбутнє (відповідно: 4,8% та 0,0%, $p=0,01$).

Іншою важливою рисою уявлень про успішне майбутнє є опис свого особистого будинку чи квартири (18,5%), що було властиво переважно для дівчат, ніж для юнаків (відповідно: 18,9% та 9,6%, $p=0,01$). Часто, говорячи про свій будинок, підлітки також писали про бажання мати там свійських тварин (9,1%), що також було властиво більше дівчатам (відповідно: 12,0% та 1,0%, $p=0,01$). Також володіння власним розкішним житлом виявилось найбільш значущим для підлітків, які розуміють успіх як соціальне визнання, порівняно з двома іншими групами (порівняння: успіх як соціальне визнання – 20,9%, успіх як виконання вимог – 7,5%, успіх як саморозвиток – 12,6%; при $p=0,05$).

Важливою особливістю майбутнього життя, про яку говорили багато досліджуваних, були подорожі (15,5%), що відповідає властивій цьому віку орієнтації на отримання нового досвіду («домінанта романтики» за Л.С. Виготським). Деякі підлітки говорили про бажання жити за кордоном (8,4%). Обидві виявлені тенденції були також властиві більше дівчатам, ніж юнакам (подорожі: 17,2% та 6,2%, $p=0,01$; еміграція: 8,9% та 3,8%, $p=0,05$).

Цікава тенденція виявилася щодо подорожей у підлітків з різним розумінням успіху: про подорож в інші країни частіше писали підлітки, що спираються на модель успіху як визнання або виконання зовнішніх вимог, тоді як випробовувані, які розуміють успіх як саморозвиток, значно рідше робили на цьому акцент (для порівняння: успіх як визнання – 16,5%, успіх як виконання вимог – 17,0%, успіх як саморозвиток – 7,2%, $p=0,01$).

Іншим досить поширеним атрибутом успішного майбутнього був автомобіль (8,1%). Цікаво, що ця категорія була не дуже поширена, про це

трохи частіше писали юнаки, проте статистично значимих відмінностей виявлено не було.

Таким чином, в уявленнях підлітків про своє майбутнє у віддаленій тимчасовій перспективі головними є професійна самореалізація та побудова інтимно-особистісних відносин, а також саморозвиток, що відповідає вирішенню основних завдань даного віку. Більшість підлітків уявляють себе в майбутньому успішними та щасливими людьми, проте є багато й тих, хто сумнівається у своєму майбутньому чи відмовляється його описувати.

В результаті проведеного аналізу вдалося виявити ряд значних статевих відмінностей в уявленнях підлітків про своє майбутнє: дівчата більш докладно писали про всі сфери життя, вони схильні бачити у своєму майбутньому одночасну самореалізацію в сімейному житті, роботі та освіті, хобі та подорожах, тоді як юнаки частіше були схильні відмовлятися від опису свого майбутнього і єдине, що має для них більше значення, ніж для дівчат, це їхнє майбутнє фінансове становище та можливість побудови власного бізнесу. Сфера взаємовідносин також значима для них, проте важливіша вона для дівчат.

Також було виявлено деякі відмінності в уявленнях про своє майбутнє у підлітків з різним розумінням успіху. Так для підлітків, які розуміють успіх як соціальне визнання, важливо мати в майбутньому свій великий будинок і багато подорожувати, що відповідає певному соціальному становищу. А підлітки, що розуміють успіх як виконання зовнішніх соціальних вимог, мають менш докладний і розгорнутий образ віддаленого майбутнього: вони частіше відмовлялися від його опису або описували його в загальних словах, що можна припустити на тій підставі, що вони рідше вказували наявність роботи або сім'ї.

Таким чином, різне розуміння успіху виявляється тісно пов'язане у підлітковому віці з оцінкою власної успішності, відчуттям усвідомленості життя та побудовою тимчасової перспективи.

Підлітки, що спираються на модель розуміння успіху як на виконання зовнішніх соціальних вимог, мають більш низьку самооцінку і впевненість у собі, своїх силах, внаслідок чого вони не схильні прагнути до високих досягнень і до постановки цілей на майбутнє, що призводить до відчуття недостатньої осмисленості свого життя. Таке розуміння успіху властиве переважно юнакам, а не дівчатам.

Частина підлітків спирається на модель розуміння успіху як соціального визнання: вони орієнтовані переважно на зовнішні ознаки успіху, такі як популярність у суспільстві, визнання, що змушує їх приділяти більше уваги досягненню авторитету серед однолітків. Самовідчуття таких підлітків значно вище, ніж у попередньої групи, оскільки успіх у колективі дає їм відчуття своєї успішності, а побудова планів на майбутнє дає відчуття усвідомленості життя.

Найбільш благополучною є група підлітків, які розуміють успіх як саморозвиток та самореалізацію. Вони задоволені своїм справжнім життям, почуваються успішними та впевненими у своїх силах та успішній реалізації своїх цілей, тому такі підлітки схильні будувати безліч планів на майбутнє. Таке ставлення до успіху та самовідчуття частіше властиве дівчатам.

Висновки до розділу 2

Основним завданням нашого дослідження було вивчення уявлень підлітків про успіх, а також дослідження зв'язку цих уявлень із усвідомленістю життя, самооцінкою та уявленнями про своє майбутнє.

Згідно з результатами дослідження, в уявленнях підлітків успіх пов'язаний більшою мірою з особистісним зростанням та самореалізацією, ніж із визнанням суспільства, що відображає вікову специфіку уявлень про успіх. Також підлітки часто описували успіх як наявність у житті людини сім'ї, професійної кар'єри та матеріального достатку, що відповідає основним уявленням суспільства про успіх та успішний життєвий сценарій.

Таким чином, отримані дані підтверджують припущення про те, що у підлітковому віці уявлення про успіх відображають як соціальні уявлення, так і специфіку вікових завдань розвитку та включають досягнення життєвих цілей, соціальне визнання та саморозвиток. Однак, як ми бачимо за результатами дослідження, соціальне визнання має найменшу значущість в уявленнях підлітків про успіх, тоді як, крім саморозвитку, вони також пов'язують успіх із самореалізацією та щастям.

Результати проведеного дослідження також підтверджують припущення про існування статевих відмінностей уявлення про успіх сучасних підлітків. Згідно з отриманими даними, сучасні дівчата більшою мірою пов'язують успіх із самореалізацією та саморозвитком, побудовою сім'ї та кар'єри; при виборі прикладів успішних людей вони більше орієнтуються на близьке оточення, тому частіше, ніж юнаки відзначають необхідність долати труднощі, що виникають, на шляху досягнення власних цілей, що вимагає докладання безлічі зусиль, саморозвитку та здобуття освіти. Дівчата мають більш деталізований та реалістичний образ успіху, а також більшою мірою, ніж юнаки пов'язують успіх із позитивними емоціями та щастям. Для юнаків найважливішим критерієм успіху є матеріальний достаток та авторитет оточуючих, тому прикладом успіху для них частіше стають представники сфер політики, бізнесу та спорту.

Вплив традиційних зразків гендерних ролей виявився також у значних відмінностях в уявленнях підлітків про жіночу та чоловічу успішність. Успіх для жінки у поданні підлітків обох статей насамперед пов'язаний з любов'ю, заміжжям та створенням сімейного вогнища, материнством, тоді як кар'єра, матеріальне забезпечення сім'ї, суспільне визнання та самореалізація має велику значущість для успішного чоловіка. Однак, важливо зазначити, що цінність сім'ї вкрай значуща як для чоловічої, так і для жіночої частини вибірки підлітків, що добре узгоджується з останнім масштабним дослідженням цінностей сучасних підлітків (Реан, 2016). Таким чином, третя гіпотеза про зумовленість відмінностей в уявленнях підлітків про успіх для чоловіків та жінок традиційними зразками гендерних ролей також підтвердилася.

Припущення про наявність зв'язку уявлень підлітків про успіх із відчуттям свідомості життя та переживанням почуття контролю над життєвими подіями також отримала своє підтвердження. Модель успіху як саморозвитку та самореалізації виявилася пов'язана з найбільш високими показниками задоволеності та усвідомленості життя, що проявляється у побудові підлітком великої кількості життєвих планів та вірою у можливість їх успішної реалізації. Водночас модель успіху як виконання зовнішніх вимог пов'язана з відсутністю впевненості підлітків у своїх силах, нерозвиненим цілепокладанням та низьким показником загальної усвідомленості життя.

З усього вищесказаного можна дійти невтішного висновку в тому, що ми знайшли підтвердження загальної гіпотези про вплив індивідуально-особистісних особливостей уявлення про успіх у підлітків. Таким чином, уявлення про успіх були пов'язані з самооцінкою та відчуттям усвідомленості життя у підлітків.

Згідно з припущенням, існує зв'язок уявлень підлітків про майбутнє у віддаленій тимчасовій перспективі з уявленнями про успіх. У нашому дослідженні ця гіпотеза підтвердилася частково, оскільки зіставлення результатів дослідження дозволило виявити відмінні риси уявлень про

майбутнє лише в одній групі підлітків, що спираються на модель успіху як виконання зовнішніх вимог. Підлітки з таким розумінням успіху мають менш конкретний, деталізований та розгорнутий образ свого віддаленого майбутнього. Тоді як припущення про те, що підлітки, орієнтовані на модель успіху як самореалізацію, мають більш детальне та позитивне уявлення про своє майбутнє не знайшло підтвердження.

Підтвердження цієї гіпотези про зв'язок уявлень про майбутнє та розуміння успіху потребує додаткового аналізу зібраних даних, який буде спрямований на виявлення відмінностей у створенні окремих описів майбутнього кожної з виділених нами моделей розуміння успіху. Крім того, завдання вивчення зв'язку уявлень про успіх із побудовою тимчасової перспективи потребує використання спеціальних методик, спрямованих на дослідження процесу цілепокладання у підлітків.

Таким чином, у проведеному дослідженні були виявлені основні характеристики успіху та образу успішної людини в уявленнях сучасних підлітків, досліджено відмінності в уявленнях про успіх юнаків та дівчат, виділено три основні моделі розуміння успіху, а також показано зв'язок уявлень про успіх із усвідомленістю життя та самооцінкою.

Розділ 3. Психологічна корекція ціннісно-мотиваційної сфери підлітків

3.1. Підходи до психологічної інтервенції при роботі з підлітками

Складністю вивчення поведінки підлітків є те, що джерела цієї проблеми доводиться шукати в різних дисциплінах: соціології, праві, медицині, психології, педагогіці та інших. Наявна література, зазвичай, носить або вузько – спеціальний, або дуже популярний характер. Літератури з психології виявляється недостатньо, як недостатньо і ефективних технологій впливу на нього. Крім того, проводячи діагностику в даному напрямку, використовуючи тести, також може значно спотворити результати. Отже, проблема поведінки підлітків - одна із найактуальніших на цьому етапі розвитку суспільства.

Різноманітність підходів у корекції підлітків з поведінкою, що відхиляється, проявляється при вирішенні таких практичних завдань, як діагностика девіантної поведінки особистості, її профілактика та надання соціально-психологічної допомоги [3, с.11].

Корекція девіантної поведінки складна через те, що постійно потрібний індивідуальний підхід. Психологу та іншому фахівцю, що працює в цьому напрямку з корекції такої поведінки необхідно знати природу поведінки, що відхиляється, мати діагностику і достатню кількість методів корекції. Корекція девіантної поведінки включає наступні складові:

- формулювання соціально-психологічної та педагогічної проблеми;
- висування гіпотез та обставин девіантної поведінки;
- діагностика;
- вибір методів та технологій корекційної роботи з підлітком;
- використання цих методів і технологій;
- Розробка програми соціо-психологічної корекційної роботи;
- Реалізація програми;
- Контроль за її перебігом та ефективністю.

Процес перевиховання, які виховання, має будуватися, передусім, з урахуванням індивідуально-психологічних властивостей підлітка, з

урахуванням тих конкретних обставин та несприятливих умов виховання, які сприяли виникненню різних асоціальних проявів та відхилень.

Існує безліч реабілітаційних програм, які необхідно застосовувати для корекції поведінки підлітків з такими відхиленнями в поведінці. Більшість таких програм будується на взаємодії соціальних, психологічних та медико-біологічних умов.

Основою реабілітації подібного ведення у підлітків є необхідність занурення підлітка у спеціально створене позитивне соціальне середовище, якщо звичайно, такого немає насправді. Штучно створеним середовищем можуть виступати групи взаємодопомоги чи самодопомоги, які складаються з однолітків, батьків, педагогічних працівників. Подібного роду роботою займаються соціальні працівники.

Крім того, велику негативну роль у житті підлітка відіграють різні неформальні групи, тому, при реабілітації головним і практично єдиним ефективним засобом впливу на особистість підлітка є групова діяльність, що спеціально задається і соціально схвалюється.

Різні форми девіантної поведінки вимагають внесення деяких коректив використання основних психологічних методів. Одним із них є психологічна інтервенція. Метою такого роду втручання щодо девіантної поведінки буде ослаблення чи усунення тих форм її поведінки, які можуть перешкоджати соціальній адаптації особистості. Головною вимогою психологічної інтервенції є бажання самої особистості змінюватися, її готовність співпрацювати з психологом, виконання всіх рекомендацій. Якщо така робота стосується підлітків з девіантною поведінкою, то потрібна обов'язкова згода їх батьків або законних представників.

Проблемою роботи з підлітками з поведінкою, що відхиляється, є те, що при первинному наданні допомоги, останні найчастіше чинять опір змінам.

Таким чином, можна сформулювати основні завдання психологічного втручання при девіантній поведінці:

1. Формування мотивації на соціальну адаптацію чи одужання;
2. Стимулювання особистісних змін;
3. Корекція конкретних форм поведінки, що відхиляється;
4. Створення сприятливих соціально-психологічних умов особистісних змін чи одужання.

Ефективність цього виду роботи оцінюють за об'єктивними ознаками (наприклад відмова від вживання наркотичних засобів) та суб'єктивних змін, наприклад посилення бажання змінюватися в позитивний бік.

Провідними методами психологічної інтервенції є психотерапія, психологічне консультування, психологічні тренінги. Найбільш ефективним методом визнано консультування у поєднанні з психотерапією.

Психологічне консультування - це один із видів психологічної допомоги поряд з психокорекцією, психотерапією, психологічними тренінгами та іншими методами, що виокремилися з психотерапії.

Мета психологічного консультування полягає у допомозі клієнту у вирішенні його проблеми. Усвідомити і змінити малоефективні моделі поведінки, для того, щоб приймати важливі рішення, вирішувати проблеми, що виникають, досягати поставлених цілей, жити в гармонії з собою і навколишнім світом. Крім того, корекція передбачає ще й переорієнтацію референтної групи підлітка, вироблення критичного ставлення до попередніх вчинків та дій, формування нових поведінкових навичок. Така переорієнтація може проводитися за допомогою живого прикладу (однолітки, дорослі) або на прикладі кіно, героїв книг, змінити в його свідомості ставлення до його так званих кумирів і вироблення нових форм поведінки та нових прикладів для наслідування. Велике значення має як постійна зайнятість підлітка (навчання, працю), а й заняття, якими підліток міг би зайняти гідне місце у колективі однолітків.

При роботі з підлітками з девіантною поведінкою не варто забувати, що вони можуть бути агресивними. Тоді психологу необхідно знати прийоми

та способи роботи з такими особами. У підлітків можуть бути такі форми прояву агресії:

- фізична (коли фізична сила підлітка спрямована проти інших людей);
- вербальна агресія (коли свої негативні почуття виражають за допомогою крику, слів, погроз тощо);
- дратівливість (коли підліток грубить з будь-якого приводу, стає різким та запальним);
- підозрілість (підліток негативно налаштований стосовно оточуючих, не довіряє їм, вважає, що проти нього);
- непрямая агресія (підліток намагається виражати свою агресію спрямовуючи її безпосередньо на когось. Прикладом може бути так зване цькування, плітки, випадки булінгу);
- аутоагресія (сукупність психологічних проблем, що призводять до схильності або прямому прояву агресії до самого себе).

Одним із способів діагностики агресивності є «опитувальник Басса-Дарки», який розділив поняття «агресія» та «ворожість» та визначив останню як «реакцію, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей та подій». Робота з профілактики відхилень у підлітковому віці ефективніша, якщо здійснюється на основі:

- Успішності навчальної діяльності;
- емоційно-позитивної системи, яка задовольняє учнів та його взаємовідносини з однолітками;
- психологічної захищеності (знання своїх прав та обов'язків, рівність учнів, самовизначення і.т.д.).

Якщо при наданні допомоги підліткам дотримуватимуться ці вимоги, то буде забезпечено рівномірний, гармонійний розвиток особистості.

Також особливу роль під час становлення життєвих орієнтирів важких підлітків грають їхні життєві устремління. Соціально і педагогічно занедбані діти частіше звичайних дітей мають слабку успішність у шкільництві,

впадають у відчай свою «непотрібність», перестають вірити у свої сили, тим самим формуючи в собі передумови до здійснення деліквентних провин.

Саме тому така важлива робота педагога-психолога та класного керівника. Їхня робота має бути спрямована на те, щоб діти не втрачали віри в себе, відчували свою корисність, допомогти у виборі професії.

Колись доктор Спок давав американським батькам грубуватий, але вірну пораду, тобто, виявляти витримку і терпіння у відносинах з дітьми [2, с. 132].

Для корекційної роботи з підлітками, які мають відхилення в поведінці, психологи пишуть і розробляють програми, які включають різні діагностичні методики, психотерапевтичні методи та методи профілактики.

Проводити психокорекційну роботу можна як індивідуально, так і в групі, але краще, коли роботою з такими підлітками займатимуться кваліфіковані психологи, які працюють у цьому напрямі.

Одним із найпоширеніших зараз у сучасному світі методів роботи психолога з підлітками є метод «АРТ-терапії». Однією з таких методик є арт-терапія, або, якщо дати повне визначення цього методу, – корекція психічного стану людей за допомогою творчості та мистецтва [4]. Організувати взаємозв'язок між несвідомим та свідомим станом людини та між психологом та клієнтом – це одне з основних завдань арт-терапії. І якщо такий взаємозв'язок вийшов, то вже можна зрозуміти суть проблеми, допомогти вирішити внутрішні конфлікти і побудувати план подальшої взаємодії людини з самим собою і з людьми, що його оточують.

Цей метод терапії дуже корисний для більш замкнених, тривожних осіб і людей, що «живуть у своєму світі», оскільки це більш дбайливий і безпечний спосіб, який дозволяє видати стільки інформації, скільки готова прийняти сама людина. За допомогою таких методів знімають у людини внутрішню напругу, пригнічують агресію та почуття занепокоєння, знімають стрес та ін [1, с. 10].

Психолого-діагностичне дослідження передбачає виявлення різного роду факторів, що ускладнюють соціальну адаптацію дітей. Насамперед – це робота з педагогами, батьками, вирішення гострих і мляво поточних конфліктів, що несприятливо позначаються на соціальному розвитку підлітка [5, с. 93].

У групах студентів на 1 курсі та в школах рекомендується проводити соціометричні дослідження, які показують, яке місце дитина займає в колективі, як її приймають. Після такого дослідження вже будується подальша робота у цій групі (класі) і з самим так званим ізгоєм.

У програми індивідуальної та групової роботи з цим контингентом пишуться для роботи як з вихователями, батьками, вчителями, дітьми та підлітками.

Для дорослих більше підходять тренінги, які дозволяють подолати соціальні стереотипи, труднощів у спілкуванні, розумінні один одного та розумінні дітей.

Для дітей та підлітків ще додають варіанти аутотренінгу, програм з подолання поганих звичок, корекції негативних соціальних установок, порушень статевої ідентифікації, самооцінки, труднощів у спілкуванні, корекції низького соціометричного статусу та інших порушень взаємин зі старшими, однолітками, представниками протилежної статі та багато інших у поведінці про які писалося вище.

У разі роботи з подолання алкогольної, наркотичної залежності у підлітка з ним працюють уже медичні працівники, психологи та психіатри разом.

Після проведеної роботи реабілітація підлітка з поведінкою, що відхиляється, може вважатися завершеною тільки після того, якщо він став сам займатися самовихованням і самовдосконаленням.

3.2. Розробка тренінгової програми розвитку мотиваційної сфери підлітків

Мотиваційне питання поведінки та діяльності є одними з найважливіших питань психології. Теоретичні джерела мотивації та проблеми мотиву пропонують різні точки зору на їх природу, змушуючи деяких психологів говорити про практичну нерозв'язаність проблеми. Одним з найважливіших питань мотивації діяльності людини є пояснення причинно-наслідкового зв'язку її поведінки. Одним із напрямків вирішення цієї проблеми є те, як людина мотивується діяльністю, спрямованою на досягнення успіху, і як вона реагує на невдачі, які вона допустила, що пов'язані зі спробою зрозуміти сенс проблеми. Дані з психології свідчать про те, що мотивація досягнення успіху та уникнення невдач є важливим і відносно самостійним типом мотивації.

Найважливішу роль у розумінні того, як людина виконує цю чи іншу діяльність, відіграє тривога. При оцінці стану проблем тривоги в психології виділяють дві, здавалося б, взаємовиключні тенденції. З іншого боку, для робіт, які розглядають проблему тривоги, необхідно згадати про недостатню розробленість, невизначеність, неоднозначність, багатозначність поняття «тривожність». Термін часто розуміють як досить гетерогенне явище яке показує, що існують значні відмінності в дослідженнях тривожності не тільки між різними школами, а й між різними авторами в одному напрямку, а також суб'єктивність використання цього терміна. З іншого боку, серед дослідників існує консенсус щодо деяких основних моментів, які дозволяють нам окреслити «загальні контури» тривожності (розглядаючи це у відносинах «стан-характеристика», зрозуміти функціонування станів тривоги (наприклад, стійка тривога) і підкреслити тривожні типи особистості.

Мета даної розвивальної тренінгової програми: сформувати мотивацію до досягнення успіху, професійного та особистісного зростання підлітків.

Заняття 1

Мета: Встановити контакт та усунути емоційну та фізичну напругу між учасниками тренінгу.

Вправа «Моє ім'я».

Як би ви хотіли, щоб вас називали в групі?

Спочатку кожен (у колі) називає своє ім'я, потім створює візитну картку і показує назву тренінгу.

Вправа «Помічник»

Учасники сідають у коло, а ментор в центрі кола по черзі кидає м'яч кожному учаснику і питає конкретні запитання, спрямовані на краще знайомство з групою.

1. Якщо вам довелося перевтілитися в тварину, то в яку саме?
2. Якщо ви виберете, скільки вам років?
3. Яким деревом ви були б?
4. Кого б ти хотів зіграти, якби тобі запропонували роль у фільмі?
5. Що ти хочеш зробити?

Вправа «Плутанина».

Учасники групи стають у коло. За сигналом усі закривають очі, витягують руки вперед і зустрічаються в центрі кола. Кожен учасник правою рукою бере за руку іншого учасника. Тільки одна людина тримає одну руку. Групове завдання розплутатися та встати в коло.

Обговорення. Що заважало і допомагало? Який результат вправи? Чи було важко? Які емоції викликала вправа?

Проведіть «Інтерв'ю»

Учасники задають один одному запитання (опитують один одного). Вибір теми необмежений. Після цього учасники міняються ролями. Можна працювати в парах або в спільному колі.

Вправа «Струм»

Потрібно триматися за руки і рукостискати. Потім, нерозкриваючи рук, вільно розказати про свої почуття, симпатії, антипатії тощо (можна зробити це в хаотичній формі).

Заняття 2

Мета: підвищення рівня відкритості, довіри, емоційної свободи, згуртованості групи, сприяння саморозкриттю членів групи.

Вправа «Знайомство».

Учасники роблять коло. Кожен по черзі називає своє ім'я і додає до нього прикметники, які відповідають особливостям його характеру. Наступний учасник повторює слова попереднього учасника, а потім додає власні фрази та багато іншого.

Вправа «Хіп-хоп»

Якщо ведучий називає слово «хіп», хаотично розмовляє з учасником і додає до слова вказівний жест, учасник називає ім'я сусіда зліва, а «хоп» — ім'я сусіда справа. Темп виконання вправи задає ведучий і оцінюється реакція кожного учасника. Зав'язування очей аудиторії може підвищити ефективність вашої вправи. У цьому випадку учасники повинні реагувати на дотик ведучого, що дозволяє їм торкатися кількох учасників одночасно.

Вправа «Сіамські близнюки»

Учасники діляться на пари. Права рука одного учасника пов'язується з лівою рукою іншого учасника. Кожен учасник отримає олівець та кожному потрібно намалювати малюнок.

Вправа «Все-таки ти молодець, тому що...»

Вправи виконуються в парах. Перший учасник пари починає розповідь такими словами: "Мене не люблять за те, що ...". Другий, вислухавши, має відреагувати: «Все одно ти молодець, бо...». Потім учасники змінюються ролями.

Обговорення. Хто не зміг чи не встиг це зробити? Чому? Що відчував той, до кого було звернено підтримку?

Вправа «Роздувайся бульбашка»

Учасникам пропонується припустити, що вони перетворилися на бульбашки, які повільно надуваються і так само повільно здуваються. При цьому бульбашки не повинні луснути. За командою ведучого бульбашки одночасно лопаються.

Домашнє завдання: принести улюблений предмет і його нікому не показувати.

Заняття 3

Мета: розвинути рефлексію, розпізнавати індивідуальні особливості учасників, розширювати їх уявлення про способи і засоби вираження сенсу власних дій.

Вправа «Прибульці»

Учасники можуть відчутти себе прибульцями. Привітатися потрібно без слів, висловлюючи радість від зустрічі.

Вправа «Улюблений предмет».

Тренер кладе свій улюблений предмет у темний пакет, щоб присутні не знали, як він виглядає. Потім кожен дістає предмет з упаковки, уважно розглядає і треба впізнати власника. Під час обговорення результатів вправи необхідно звернути увагу на труднощі, з якими студенти стикаються, характеризуючи один одного, і розповісти про емоції, які відчував кожен учасник під час виконання вправи.

Практика «Пантоміма»

Усі учасники групи сідають у коло. Ведучий роздає кожному картку з написаними словами для різноманітних дій. Відразу потрібно придумати жест, який може супроводжуватися повідомленням про вказану дію. Далі учні представляють свої варіанти. На картках можуть бути написані наступні пропозиції: «Я чудово зрозумів важку тему», «Я чудово відповів на уроці», «Я хочу бути кращим і цього прагну», «Я дуже успішний і діловий», «Я

завжди в центрі уваги і впевнений у собі», «Я із задоволенням відвідую навчальні заняття» та ін.

Вправа «Будуємо будинок». Учасники отримують чистий аркуш паперу. Це «цеглинка» для будинку майбутнього, і про нього потрібно розповісти історію. Коли час малювання закінчується, всі розповідають про те, що намалювали. З усіх цих «цеглинок» будується «будинок», а на «даху» пишуться особливості цього навчального року.

Вправа «Почесна грамота»

На заздалегідь підготовленому ведучим сертифікаті учасники напишуть «Дякую...», «Мені подобається...», «Чудово...» та «Ти приклад». Для мене ...», «Ти заслуговуєш ...» та інше. Ведучий прочитає сертифікат і вручить його кожному.

Вправа «Похвала»

Кожен учасник подумки вимовляє собі похвальні слова. За 5 хвилин із закритими очима потрібно згадати всі досягнення, всі переваги, всі ідеальні вчинки, якими ви можете пишатися. Після цього всі присутні аплодують один одному.

Заняття 4

Мета: Сформувати впевненість у собі, розвинути позитивну Я-концепцію, зміцнювати довіру між членами групи, покращувати рівень емпатії, розвивати тактильну чутливість та навички мовного спілкування.

Практика «Посміхніться» Учасники підходять під музику один до одного, називають їх і вітаються певними жестами.

Вправа «Ченджер». Учасники повинні обмінятися місцями за певними критеріями. У цьому випадку один з учасників завжди знаходиться в центрі кола, тому що на один стілець менше ніж учасників. Навіть якщо подана ознака для нього нетипова, центральна особа завжди повинна займати місце на стільці.

Вправа «Пошук об'єктів»

Учасники діляться на пари. З кожної пари виходить один, а другий ховає в кімнаті для тренування невеликий предмет, наприклад, авторучку. Сховавши предмет, учасник викликає партнера із зав'язаними очима. Потім він починає шукати об'єкт, а «провідник» з відкритими очима дає йому всі необхідні вказівки. У цьому випадку «направляючий» лежить на вашому плечі. Долоня «сліпого» керує його рухами. Інформацію, необхідну для переміщення, «гід» передає на «жалюзі» за допомогою легкого дотику.

Обговорення. Що відчували учасники, коли виконували роль «жалюзі» та «провідників»? Що допомогло, а що завадило виконати завдання?

Проведіть «Інтерв'ю»

Учасники задають один одному запитання (опитують один одного). Вибір теми необмежений. Після цього учасники міняються ролями. Можна працювати в парах або в спільному колі.

Вправа «Спонтанне малювання»

Учасникам необхідно намалювати малюнок (перше, що спадає на думку, абстракція або предмет, який вони хочуть намалювати на чистому білому аркуші паперу). На перших етапах виконання вправи ведучий не повинен звертати увагу на вибір кольору. Під час обговорення учасникам буде запропоновано прокоментувати свої картини.

Заняття 5

Цілі: Сприйняття учасниками своїх емоцій, вироблення нових форм і стратегій поведінки, розвиток самостійності.

Вправа «Підрахунок»

Троє учасників повинні плескати в долоні. Ведучі можуть використовувати паузи, щоб навмисно вийти з ладу або змінити тембр або тональність свого голосу.

Вправа «Почуття»

На дошці є список емоцій: нездужання, радість, нетерпіння, радість, дискомфорт, гнів, полегшення, сором, здивування, смуток. Кожен має

пояснити, як він розуміє ці почуття, і може навести приклад із життя. Діти вибирають одну або кілька емоцій для демонстрації, демонструють невербально, а решта, здогадуючись, демонструють.

Обговорення. Коли і за яких обставин ви відчували ці відчуття?

Вправа «Те, що я почув»

Вам потрібно зручно сісти, закрити очі і уважно прислухатися до звуку. Що найближче, найбільше чи найдалше? (Чи чули, як дихає сусід?) У цей час тренер за учасниками шумить (плескає в долоні, гуде газета, човгає ногами, тримає скляний ніж, стукне двері, звук води наливається зі скла, книга перевертається).

Обговорення. Який звук ви почули? В якому порядку? Які вони? Як ви себе почували ? Чому? Напишіть розповідь про те, що ви почули.

Вправа «Скульптура»

Учасники працюють у парах. Спочатку один грає роль моделі, потім інший «формує» одну з «модельних» емоцій, а через 3-4 хвилини ведучий заохочує партнера помінятися ролями.

Обговорення. Наскільки точно ви могли б «виліпити скульптуру»? З якими труднощами ви зіткнулися при цьому? Як ви відчуваєте?

Вправа «Танцюючі руки».

Учасники малюють обома руками одночасно під музику. Для виконання цієї вправи потрібно закрити очі. Тоді кожен підтверджує те, що зробив.

Заняття 6

Мета: усвідомлення учасниками своїх почуттів, освоєння нових форм і стратегій поведінки, вироблення незалежності.

Вправа «Дощик»

Учасники стають один біля одного в два ряди. Поки інші учасники роблять легкий дотик «голкою», який імітує краплі дощу, кожен по черзі закриває очі і повільно проходить між цими рядками.

Вправа «Дзеркало»

Його можна виконати в парі. Перше «відбиває» друге. Ви можете розмістити галерею дзеркал, щоб усі учасники групи могли повторити один рух.

Вправа «Радість і смуток»

Модератор дарує учасникам малюнки та кольори, які викликають різні емоції. Їм необхідно розрізняти ці малюнки та кольори, щоб визначити, які емоції виникають при перегляді запропонованого матеріалу (печаль чи радість?).

Вправа «Ловити рибу»

Учасники шикуються та останній прив'язується до пояса ниткою, на яку повинен наступити перший у черзі. У цьому випадку лінія не повинна відкриватися.

Практика «Хто я?»

Усі учасники мають заповнити запитання «Хто я?» у колонці від 1 до 10 та пояснити свої особливості, інтереси та почуття та відповіді письмово. Кожне речення має починатися із займенника «Я». Потім кожен кидає аркуш паперу до скриньки. Учасники групи можуть прочитати написане та повільно пройти по кімнаті.

Вправа «Позитивне майбутнє».

Ведучі заохочують учасників мріяти та досліджувати своє позитивне майбутнє. Вам потрібно створити біографію на найближчі 5-10 років, включити в неї всі мрії і плани, події та ситуації, які неодмінно принесуть радість. Ведучі уважно стежать за розповіддю і, якщо необхідно, допомагають їм зосередитися на позитивних аспектах їх автобіографії, а не відволікатися на оцінку реальності події, що описується. Ми рекомендуємо використовувати диктофон, коли це можливо.

Вправа «Дим»

Учасники використовують ароматичні палички, щоб уявити фотографії та об'єкти, які описують те, що вони бачать у плавучому серпанку.

Заняття 7

Мета: Знизити рівень тривожності учасників через розвиток позитивної Я-концепції, підвищення впевненості в собі, підвищення самооцінки.

Вправа «Апельсин»

Тренер роздає апельсини кожному учаснику та попросить їх придумати максимальну кількість різних ознак (ви можете зосередитися на розмірі, кольорі, запаху, товщині шкірки, смаку тощо).

Вправа «Неприємні слова»

Учасникам пропонується згадати слова, які колись завдали їм болю, і знайти образи, які допоможуть їм розібратися з іншими «цілющими» або образливими словами.

Вправа «Світ, який я розумію»

Тренер дає завдання створити групи за певними темами. Після виконання вправ необхідно обговорити труднощі, що виникають у процесі роботи.

Вправа «Шлях»

Кожен учень повинен пройти «доріжку» (коридор, штучно створений учасниками) і вигукнути «Я найкращий?», «Я ненавиджу...!», «Я хочу...» (Продовжувати на розсуд учасників).

Вправа «Хвала собі»

Протягом 10 хвилин кожен учасник закриває очі і згадує своє життя. Вам потрібно пам'ятати кожне досягнення, кожну вигоду, кожен досконалий вчинок, яким ви можете пишатися. Відкиньте навіть самі скромні коментарі: зверніть увагу на події, які можуть прийняти зовсім інший порядок (якщо це не для вас...). Потім кожна людина розповідає іншим про свої спогади.

Вправа «Свічки»

Учасникам пропонується повільно «задути» вигадані свічки, слухаючи ніжну музику.

Заняття 8

Мета: усвідомлення власних агресивних тенденцій учасників, тренінг щодо можливості перетворення їх у соціально прийнятну діяльність.

Вправа-розминка «Гойдалки»

Учасникам пропонується випадковим чином вибрати пару і «качати» один одному спиною.

Вправа «Підтримка»

Вправи виконуються в парах («Ви можете досягти кращого майбутнього, просто підтримуючи один одного»): З вихідного положення вам потрібно присісти, схопитися за лікті або лягти на спину і встати.

Вправа «Так чи Ні»

Вам потрібно переміщатися по кімнаті в режимі «броунівського руху» і говорити «так» чи «ні» кожній людині, яку ви зустрінете.

Вправа «Танцюючі руки»

Щоб заспокоїти музику, учасники закривають очі і малюють обома руками одночасно. Тоді вони бачать, що відбувається.

Заняття 9

Мета: Розвиток особистісного зростання, формування в учасників впевненості та довіри.

Вправа «Я вчора, я сьогодні, я завтра»

Учасникам необхідно зобразити себе та свій душевний стан у минулому (дитинство), теперішньому та майбутньому. Це може бути сюжетна фотографія, або окремо знятий об'єкт, символ або ваше власне твердження чи опис. Потім ведучий просить учасників прокоментувати своє зображення.

Обговорення. Що змінилося? Що ти сам хочеш змінити? На якому етапі свого життя ви хочете зупинити час? Коли було легко малювати? Хочете закінчити щось малювати прямо зараз?

Вправа «Самоцінність»

Ведучий акцентує увагу учасників на тому, що кожен з людей є цінністю, всі відрізняються один від одного своєю індивідуальністю, особистими досягненнями, цілями та багатьом іншим. Про свою цінність ми дізнаємось від оточуючих.

Присутнім пропонується у центрі паперового аркуша намалювати коло, у ньому написати букву «Я». Далі навколо цієї літери необхідно намалювати кружечки, а в них вписати імена тих людей, які говорили про індивідуальність та цінність учасника. Від кожного кружечка до центрального «Я» потрібно провести стрілки різних кольорів і коротко написати поряд із ними, що говорили всі ці люди. Потім кожен учасник сідає на стілець у центрі аудиторії. Навколо підставляються стільці, що символізують кружечки. Ведучий по черзі сідає на ці стільці та вимовляє записані фрази.

Заняття 10

Мета: усвідомлення учасниками власного «Я», опрацювання внутрішнього емоційно-духовного стану, розвиток навичок адекватного реагування та емпатії, корекція сприйняття навколишньої дійсності.

Вправа «Привітання»

Учасники по колу вітаються, вимовляючи фразу: «Привіт, ти уявляєш...», а потім описують якийсь цікавий епізод із життя.

Вправа-розминка «Олівці»

Учасники заняття повинні утримати олівці або авторучки, закриті ковпачками, між пальцями, що стоять поруч, притиснувши подушечками вказівних пальців кінці олівців. Група, не відпускаючи олівці, синхронно виконує такі завдання:

- 1) підняти руки, опустити їх, повернутися у вихідне становище;
- 2) витягнути руки вперед, відвести назад;
- 3) звузити та розширити коло;

- 4) нахилитися вперед, назад, випрямитись;
- 5) сісти, підвестися;
- 6) зробити крок вперед і підняти руки;
- 7) використовувати безіменні пальці чи мізинці;
- 8) схрестити руки перед грудьми;
- 9) виконувати вправи із заплющеними очима.

Обговорення. Які дії має виконувати кожен із учасників, щоб олівці у колі не падали? На що слід орієнтуватися у виконанні цих дій? Як встановити з оточуючими необхідний контакт, навчитися відчувати іншу людину?

Вправа "Павутина"

Учасникам пропонується охарактеризувати свій душевний стан за заданим алгоритмом: якій порі року він відповідає; похмуро чи ясно, вітряно чи тихо, чи є опади, який час доби; яка температура (при цьому визначається жорстка умова – визначити температуру в інтервалі від 00 до + 100 С). Кожен учень по ланцюжку оповідає про свій душевний емоційний стан, передаючи клубок ниток наступному учаснику (утворюється павутиння). Остання ознака цього стану (температура) ведучий фіксує маркером на технологічній карті. Необхідно відзначити, що ведучий першим пропонує свою розповідь. Після того, як висловилися всі учасники, ведучий з'єднує всі позначки температури у графік, а клубок розплутується, повертаючись від одного учасника до попереднього (ім'я попереднього учасника необхідно озвучувати). Коли графік збудовано, присутні запрошуються для обговорення свого ставлення до результату. Підсумовуючи, ведучий зазначає, кожен із учасників взаємодії є індивідуальністю, кожен має право на свій стан, своє світовідчуття, а побудований графік підтверджує це.

Вправа "Незакінчені пропозиції"

Учасникам слід продовжити фрази.

1. Коли я думаю про свою майбутню професію,...
2. Майбутнє здається мені...
3. Ніхто не знає, що я боюсь...

4. Я хвилююся, коли...
5. Я радію, якщо...
6. Найрадісніший день у моєму житті...
7. Найсумніший день у моєму житті...
8. Все, що відбувається в моєму житті,...

Вправа «Шериф та вбивця»

Тренер заздалегідь готує квитки на всіх учасників. На двох із них записані слова «шерифа» та «вбивці», решта квитків порожні. Кожен присутній вибирає собі квиток, але не показує його іншим. Виконуючий роль «вбивці» має поглядом «вбивати» інших. "Шериф" повинен визначити "вбивцю", орієнтуючись по очах. Інші гравці, відчувши погляд «вбивці», кажуть «Я вбитий», тим самим надаючи допомогу «шерифу». Гра можна повторювати 4-5 разів.

Обговорення. За якими ознаками "шериф" знайшов "вбивцю" і чому?

Вправа «Сірники»

Ведучий запалює сірник і передає його по колу. На кому сірник гасне, тому група має право поставити 3–5 запитань.

Заняття 11

Мета: формування в учасників адекватної самооцінки та впевненості у собі, позитивної Я-концепції, розвиток навчальної мотивації.

Вправа «Веселий м'ячик»

Ведучий пропонує учням, кидаючи по черзі один одному м'яч, говорити про безумовні переваги та сильні сторони того, кому потрапляє м'яч. При цьому необхідно, щоб м'яч побував у кожного.

Вправа "Чарівні дзеркала". Учасники малюють себе у трьох чарівних дзеркалах: у першому – маленьким і зляканим, у другому – великим та веселим, у третьому – той, що не боїться нічого та сильним.

Обговорення. Яка людина виглядає симпатичнішою? На кого ти зараз схожий? В яке дзеркало ти найчастіше виглядаєш у житті? На кого ти хотів би бути схожим? Які відчуття виникали у процесі малювання?

Вправа "Мотивація успіху"

Ведучий просить кожного з учасників намалювати таку схему: у середині аркуша потрібно накреслити квадрат і вписати до нього такі риси характеру, які є важливими для успішного навчання. Навколо квадрата необхідно написати ті особисті якості, прояв яких заважає у навчальній діяльності. На виконання вправи приділяється 10 хвилин. Потім учасникам пропонується по черзі подати свої схеми.

Обговорення. Якими особистісними проявами треба пожертвувати на благо навчального процесу? Які риси характеру все ж таки необхідно в собі розвивати? Які особливості особистості гарантуватимуть успіх?

Вправа "Робота над помилками"

Учасникам пропонується проаналізувати невдачу, яку вони пережили у минулому, поміркувати над кожною помилкою, визначити, що корисного було придбано внаслідок цієї невдачі (досвід, якості характеру, розуміння якихось процесів у житті тощо).

Обговорення. Що стало для вас можливим внаслідок пережитої невдачі?

Вправа «Самотивація»

Учасники описують навчальну діяльність або навчальний обов'язок, який вважають нецікавим та обтяжливим, заповнюючи картку. При цьому вони продумують, як могли б мотивувати себе на виконання цієї роботи.

1. Цю діяльність я постійно відкладаю в «довгу скриньку», незважаючи на те, що мені необхідно її виконати:

а) у школі _____

б) будинки _____

2. Якщо я зрештою виконую цю роботу, то знаходжу в ній такі переваги:

а) у школі _____

б) будинки _____

3. Цю роботу я починаю виконувати так:

а) у школі _____

б) вдома _____

Обговорення.

Ведучий аналізує відповіді учнів та резюмує висловлювання, прагнучи створити кожному за ситуацію успіху. Він рекомендує налаштуватися на позитивний результат, применшувати проблеми і розпочати роботу відразу.

Вправа «Година рекомендацій»

Ведучий та учасники спільно розробляють рекомендації для вирішення наступного питання: «Як змусити себе приступити до роботи та повірити в те, що ця робота зацікавила?».

Зразковий варіант результатів роботи.

1. Спробуйте мотивувати себе, займаючись рутинною справою (написанням довгого листа, розробкою презентації або відеоролика, читанням складної специфічної книги та інше).

2. Сядьте за стіл, візьміть усе, що вам знадобиться для виконання роботи.

3. Зосередьтеся на початку, на першому кроці, який ви робите, розпочавши роботу.

4. Просто доведіть роботу до кінця і ви помітите, що вас охоплює приємне почуття виконаного обов'язку.

Заняття 12

Мета: розвиток в учасників навичок мети, мотивація на успіх.

Вправа-розминка

Учасники сідають по колу. Ведучий пропонує всім назвати якусь тварину. При цьому необхідно уважно слухати один одного і постаратися запам'ятати, яку тварину назве кожен. Хтось першим скаже назву обраної

тварини (наприклад, «вовк – вовк»), а потім, ляснувши двічі по колінах, – назва тварини, обраної тим, кому вона хоче передати хід. Той, чия тварина буде названа, у свою чергу, плескаючи двічі в долоні, назве її, а потім, ляскаючи двічі по колінах, назве ще чиюсь тварину. Той, хто помилиться, отримає додаткове завдання: він повинен буде не лише назвати тварину, а й видати характерний їй звук.

Вправа "Рішення"

Учням пропонується попрацювати самостійно та сформулювати причини життєвих труднощів людини. Потім ведучий прикріплює до дошки ватман, у якому вже записані труднощі, які є у житті людини. Дітям пропонується порівняти та обговорити, що в них вийшло, а потім запропонувати свої варіанти виходу із ситуації.

Вправа «Через три роки»

Ведучий просить учнів скласти перелік найважливіших справ, котрі займають в даний період життя. Коли список складено, учасникам пропонується уявити собі, що вони стали старшими на три роки, і подумати про ці справи та проблеми так, начебто відтоді вже минув час.

Обговорення. Що ви зможете згадати про цю проблему? Як вона впливає на те, як складається ваше життя тепер, через три роки? Якби така проблема зараз постала перед вами, як би ви почали її вирішувати?

Вправа "Мої очікування"

Ведучий просить учнів задуматися, що вони можуть очікувати до кінця чверті. Заздалегідь готуються два великі аркуші паперу. На одному аркуші написано «Мої очікування», на іншому – «Мої сумніви». Кожному учаснику лунає по 2–3 аркуші клейкого паперу одного кольору та 2–3 аркуші іншого кольору (заздалегідь обмовляється, що на аркушах одного кольору записуються очікування у навчанні, а на аркушах іншого кольору – сумніви щодо майбутнього навчання). Усі висловлювання кріпляться на відповідних аркушах, до яких можна буде надалі підійти та прочитати, хто що написав. Далі необхідно спільно розібратися з сумнівами та вирішити їх.

Вправа «Все одно ти молодець, бо...»

Вправа виконується у парах. Перший учасник пари починає розповідь зі слів: "Мене не люблять за те, що...". Другий, вислухавши, має відреагувати, починаючи словами: «Все одно ти молодець, бо...». Потім учасники змінюються ролями.

Обговорення. Хто не зміг чи не встиг це зробити? Чому? Що відчував той, до кого було звернено підтримку?

Висновки до розділу 3

Таким чином, нами була здійснена розробка тренінгової програми розвитку мотиваційної сфери підлітків, мета якої - сформувати мотивацію до досягнення успіху, професійного та особистісного зростання підлітків.

Формування мотивації досягнення успіху підлітків є актуальною проблемою через сильний вплив на навчальну мотивацію, на процеси їх особистісного та професійного самовизначення. Вплив на мотиваційну сферу підлітків за допомогою психологічного тренінгу вважається одним із найефективніших методичних прийомів формування мотивації досягнення успіху. Усе це вимагає від педагога та психолога володіння здатністю до психологопедагогічного проектування тренінгових програм розвитку мотивації до успіху підлітків. На жаль, за достатньої розробленості проблеми загалом, у практиці навчання підлітків питання вирішення зазначеної проблеми представлені недостатньо.

Розробка даної тренінгової програми мала на меті заповнити існуючу недостатність чітких та якісних методик формування мотивації досягнення успіху підлітків, актуалізації професійного та особистісного зростання підлітків.

Практично застосувати розроблену тренінгову програму серед цільової аудиторії підлітків наразі не було можливості через підвищений рівень епідемічної небезпеки у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби SarsCovid-19.

Проте існує план апробації даного тренінгу після нормалізації епідемічної ситуації.

Висновки

Таким чином, результати проведеного дослідження дозволили зробити такі висновки:

1. Сучасні підлітки визначають успіх як досягнення поставлених цілей, яке приносить почуття задоволення від отриманого результату та заслуженого щастя, тому що досягнення успіху потребує подолання перешкод та великих зусиль. Саме праця, а не везіння чи допомога інших людей, є основним засобом досягнення успіху. Для підлітків успіх пов'язаний більшою мірою з особистісним зростанням та самореалізацією, ніж із визнанням суспільства. При виборі прикладів успішних людей сучасні підлітки, в першу чергу, орієнтуються на дорослих, що оточують їх (найчастіше – членів їхніх сімей), а також на представників сучасного шоу-бізнесу, політиків і бізнесменів. Образ успішної людини для них характеризується, насамперед, кар'єрними досягненнями, наявністю сім'ї та наявністю таких особистісних рис, які допомагають успішній людині долати труднощі та досягати поставлених цілей та самореалізації.

2. Сучасні дівчата більшою мірою пов'язують успіх із самореалізацією та саморозвитком, побудовою сім'ї та кар'єри; при виборі прикладів успішних людей вони більше орієнтуються на близьке оточення і частіше, ніж юнаки, наголошують на необхідності долати виникаючі труднощі на шляху досягнення власних цілей, що вимагає докладання безлічі зусиль, розвитку відповідних особистісних якостей та здобуття освіти. Для юнаків найважливішим критерієм успіху є матеріальний достаток та авторитет оточуючих, тому прикладом успіху для них частіше стають представники сфер політики, бізнесу та спорту.

3. На уявлення підлітків про успіх також впливають традиційні статево-рольові зразки: успіх для жінки, у поданні підлітків обох статей, більшою мірою пов'язаний із заміжжям і материнством, тоді як кар'єра, сім'я, матеріальне забезпечення, авторитет і самореалізація має велике значення в

образі успішного чоловіка. При цьому сім'я має велике значення для сучасних підлітків у їхніх уявленнях і про чоловічий та жіночий успіх.

4. Результати дослідження підтверджують наявність зв'язку уявлень підлітків про успіх та особливості їх самовизначення, що виражаються у переживанні усвідомленості життя, рівні самооцінки та побудові тимчасової перспективи:

- Підлітки, які розуміють успіх як виконання зовнішніх вимог та зобов'язань, характеризуються низькою впевненістю у своїх силах, нерозвиненим цілепокладанням, низькою усвідомленістю життя та нижчою самооцінкою. Їхній образ віддаленого майбутнього найменш деталізований і більш невизначений.

- Підлітки, які розуміють успіх як саморозвиток і самореалізацію, почуваються більш впевненими у своїх силах і успішнішими, здатними долати перешкоди та досягати своїх цілей. Вони характеризуються високими показниками задоволеності та усвідомленості життя, що проявляється у побудові великої кількості життєвих планів і вірою у можливість їх успішної реалізації.

- У підлітків, які розуміють успіх як соціальне визнання та схвалення, виявлено досить високий рівень усвідомленості життя та самооцінки, у віддаленому майбутньому для них велике значення мають дружні стосунки та досягнення певного соціального становища.

5. Розроблена тренінгова програма розвитку мотиваційної сфери підлітків, мета якої - сформувати мотивацію до досягнення успіху, професійного та особистісного зростання підлітків.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская, К.А. Психология и сознание личности. — М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. - 224 с.
2. Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни - М.: Мысль, 2010, - 299 с.
3. Андреева, Г.М. Психология социального познания. - М., 2014.
4. Анисимов С. Ф. Духовные ценности [Текст]: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 2010. – 255 с.
5. Асмолов, А.Г. Личность как предмет психологического исследования. - М.: Изд- во МГУ, 2016. - 104 с.
6. Атюнина, В.С. Образ успешного человека в семантическом пространстве личности / В.С. Атюнина. Монография. Хабаровск. - 2007. - 196 с.
7. Белинская, Е.П., Тихомандрицкая, О.А. Социальная психология личности: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
8. Белых В.А. Зависимость восприятия образа успешности от индивидуально- психологических особенностей личности в студенческом возрасте: автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Ставрополь, 2000. - 17 с.
9. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание /Пер. с англ. - М.: "Прогресс", 2018.
10. Бігун Н.І. Психологічні умови особистого розвитку підлітків з депресивними розладами. Автореф. дис. канд. екон. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К. , 2009. — 20 с.
11. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М., 2016.
12. Божович, Л.И. Личность и учение подростка // Психологическая наука и образование. - 2009. - No 1.
13. Бороздина Л. В. Что такое самооценка // Психологический журнал. — 2014. — Т. 13, No 4. — С. 99–101.
14. Бюлер, К. Очерк духовного развития ребенка. - М., 2015.

15. Вінков В. Ю. Уявлення про життєвий успіх: стан розробленості проблематики в соціальній психології / В. Ю. Вінков // Проблеми політичної психології. - 2015. - Вип. 2. - С. 221-231. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppr_2015_2_22.

16. Выготский, Л.С. Педология подростка. Собрание сочинений в 6 т. / Т.4. Детская психология/ Под ред. Д.Б. Эльконина// М.: Педагогика, 1984. - Часть I.

17. Власова О.І., Ващенко І.В., Данилюк І.В., Щербина В.Л. 2016. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціальних змін. Полтавський національний педагогічний університет імені ВГ Короленка. 5 стр.

18. Власова О. І., Мілютіна К.Л. 1995. Специфіка прогнозування життєвого шляху підлітками з особистісними відхиленнями розвитку. Київський університет. Вісник. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка, 187-191

19. Гаврилюк В. В., Трикоз Н. А. Динамика ценностных ориентаций в период социальных трансформаций // Социс-2012 . – № 1. –2012, С. 98.

20. Гордеева, Т.О. Мотивация достижения: теории, исследования, проблемы. Современная психология мотивации / под ред. Д.А. Леонтьева. М., 2018.

21. Гордеева, Т.О. Психология мотивации достижения. Учебное пособие. М.: Смысл; Изд. центр «Академия», 2017. 333 с.

22. Гудзенко О. З. Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху / О. З. Гудзенко // Соціологія майбутнього: науковий жур-нал з проблем соціології молоді та студентства. – 2015. – № 1. – С. 106–113.

23. Дементий Л. И., Лейфрид Н. В. Ответственность как детерминанта социальных представлений об успехе и условиях его достижения // Вестник ОмГУ. 2015. №3 (65). – С. 289-295.

24. Диденко В. Д. Искусство. Духовная культура. Философия / В. Д. Диденко – Алма-Ата, 2011. – 199 с.
25. Ефремова, О.И., Лабунская, В.А. Психология успешного поведения личности // Социальная психология личности в вопросах и ответах: Учеб. пособие / Под ред. В.А. Лабунской. М., 2011. С. 321—338.
26. Зайцева, Ю.А. Некоторые представления о жизни современных подростков // На пороге взросления. Сборник научных статей. Москва, 2016.
27. Зимбардо, Ф. Психология временной перспективы. - Спб.: Факультет психологии СПбГУ, 2018. – 92с.
28. Ильин, Е.П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. СПб.; Питер, 2015. - 509 е.: ил. - (Мастера психологии»)
29. Ільїна Ю. М. Психологія успіху: онтологія проблематики / Ю. М. Ільїна // Актуальні проблеми психології / Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2015. – Т. 8. – С. 45–56.
30. Карабанова, О.А. Возрастная психология. Конспект лекций. М.: Айрис-пресс, 2015.
31. Карамушка Л.М. Організаційна культура загальноосвітніх навчальних закладів: науково-методичний посібник / Л.М. Карамушка, А.М. Шевченко. – Біла Церква: КОШОПІК. – 2013. – 104 с.
32. Карамушка Л.М. Психологічні основи управління змінами в освітніх організаціях: Навчально-методичний посібник. – Біла Церква: КОШОПІК, 2008. – 76 с.
33. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З.С.Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
34. Гулыга А. В. Принципы эстетики / А. В. Гулыга. – М.: Изд-во политической литературы, 2013. – 286 с.
35. Кирилова, Н.А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. — 2014.— No 4.— С.29–37. 1991.

36. Клочкова, О.Ю. Модель успеха как фактор профессионального выбора: Дис. ... канд. психол. наук. М., 2003.
37. Кон, И.С. Психология ранней юности. – Москва, 2015.
38. Корж, Е.М. Некоторые критерии оценки достижения жизненного успеха // Современная социальная психология: теоретические подходы и прикладные исследования. 2018. № 1. С. 31—47.
39. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — Київ, 1989.
40. Краєва О.А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості / О.А. Краєва // Зб. наук. пр. КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології. – 2016. – Вип. 7. – С. 310-321.
41. Крамаренко К. Категорія життєвого успіху в соціологічному дискурсі // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 11. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 74–85.
42. Левин, К. Разрешение социальных конфликтов. СПб.: Речь, 2011. с.292-309
43. Лейфид Н.В. Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. — Краснодар, 2016. – 220 с.
44. Леонтьев, Д.А. Время как измерение человеческой жизни // Время пути: исследования и размышления / Под ред. Р.А. Ахмерова, Е.И. Головахи, Е.Г. Злобиной, А.А. Кроника, Д.А. Леонтьева. — Киев: Изд-во Института социологии НАН Украины, 2008. С. 8-36.
45. Леонтьев, Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 3-е изд.- М.: Смысл, 2017. – 487 с.
46. Леонтьев, Д.А. Тест смысложизненных ориентации (СЖО). 2-е изд. — М.: Смысл, 2012. — 18 с.
47. Либерман, А.А. К вопросу о ведущей деятельности современных подростков// Вопросы психологии. – 2017. - №4. – 124 с.

48. Мазилова Г. Б. Соціально-психологічні проблеми успіху і успішності / Г. Б. Мазилова // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2015. – Вип. 29-30. – С 129–136.
49. Майбородюк Н. Д. Розвиток творчої особистості учня початкової школи на засадах особистісно орієнтованого навчання / Н. Д. Майбородюк // Педагогіка вищ. та серед. шк. : зб. наук. пр. - 2010. - Вип. 30. - С. 427-431. - Бібліогр.: 9 назв. – укр
50. Макаревская Ю.Э. Влияние продолжительного неуспеха на личностную идентичность: На материале студенческого возраста: автореф. дис... канд. психол. наук. - Краснодар, 2016. - 26 с.
51. Максименко С.Д. Загальна психологія: Підручник. — К., 2004.
52. Максименко С.Д. Проблеми розвиваючого навчання. Київ, 1997.
53. Максимова Н.Ю. Психологічна корекція особистості дітей, які зазнали насильства в сім'ї: Навчально-методичний посібник// Максименко С.Д., Болтівець С.І., Максимова Н.Ю., Губко О.В., та ін./ За ред.. Максимової Н.Ю. – К.: Вид-во:Міленіум, 2011. – 250 с. – 15 д.а.
54. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. Навч. посібник. - К.: Перун,1996. - -464 с.: іл.
55. Мартишина, Д.Д. Ценностные ориентации и моральное развитие в подростковом возрасте. Психологические исследования, 2017, 10(51), 7.
56. Маслоу, А. Мотивация и личность / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. — СПб.: Евразия, 2016. — 478 с.
57. Мелашенко К. Життєвий успіх у гендерному вимірі: соціологічні розвідки / К. Мелашенко // Соціальні виміри суспільства.– К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – Вип. 12. – С. 208–220.
58. Міщенко О. О. Психологічні особливості уявлень особистості про економічно успішну людину / О. О. Міщенко // Актуальні проблеми

психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. - Ніжин, 2013. – Том 11. – Вип.8., Ч. 2. – С. 85 – 95.

59. Молчанов, С.В. Морально-ценностные ориентации как функция социальной ситуации развития в подростковом и юношеском возрасте // Культурно- историческая психология. — 2017. — No 1. — С. 73–80.

60. Молчанов, С.В. Особенности ценностных ориентаций личности в подростковом и юношеском возрасте // Психологическая наука и образование. — 2015. — No 3. — С. 33–42.

61. Молчанова О.Н. Самооценка: Теоретические проблемы и эмпирические исследования: учеб. пособие / О.Н. Молчанова. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 392 с.

62. Москаленко В. В. Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. –К. – 2016. – № 5 (19). – С. 26 – 40.

63. Наследов, А.Д. Математические методы психологического исследования: учеб. пособие / А.Д. Наследов. 2-е изд., испр. и доп. - СПб.: Речь, 2006. -392 с.

64. Нефедова Н.И. Личность в пространстве социальных представлений об успехе. // Материалы Конгресса «Социальная психология XXI столетия». -Ярославль, 2017. - с. 46-48.

65. Нефедова Н.И. Социальные представления об успехе. / Вестник ВолГУ. Сер. 7. Философия, социология и социальные технологии. Вып. 1. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2015. - с. 141-146.

66. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2015

67. Подольский А. И., Идобаева О. А. Психологическое благополучие личности как условие и результат ее позитивного развития // Образование личности. — 2017. — No 3. — С. 24–31.

68. Поливанова, К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста// Вопросы психологии 2011 No1. – с. 21-33.

69. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / Акад. пед. и соц. наук, Моск. пед.-соц. ин-т. — М.; Воронеж, 2011. — 304 с.
70. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2016.
71. Райс, Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Райс, Ф., Долджин К. //12-е издание. СПб.: Питер, 2017. с. 6 – 72.
72. Реан, А.А. Отношение молодежи к институту семьи и семейным ценностям // Национальный психологический журнал. – 2016. – No 1(21). – С. 03-08.
73. Реан, А.А., Москвичева Н.Л. Подросток и семья // Психология подростка / под ред. А.А. Реана. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 203-233
74. Риккерт П. Философия жизни / П. Риккерт – К.: Ника-Центр. – 2011. –512 с.
75. Толстых Н.Н., Прихожан А.М. Психология подросткового возраста. — Москва:Издательство Юрайт, , 2017. — 406 с.
76. Франкл, В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 2016. – 368 с. Ханиной. — М.: Наука; Смысл, 2017 - 350 с.
77. Хекхаузен, Х. Психология мотивации достижения. СПб.: Речь, 2016.
78. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. Т. 1. М., 2017. 407 с.
79. Шебанова В. І. Механізми психологічного захисту та копінгу (совладання) особистості : навч.-метод. посіб. / В. І. Шебанова, С. Г. Шебанова. – Херсон : ХДУ, 2012. – 224 с.
80. Шебанова В. І. Теоретичний аналіз копінг-поведінки у сучасних наукових дослідженнях / В. І. Шебанова, С. Г. Шебанова // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : Зб. наукових

праць ХНТУ / ред. кол. В. Г. Бутенко, І. П. Лопушинський. – Херсон : ХНТУ, 2010. – Вип. 2 (3). – С. 262–268.

81. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 2017. — 560 с.

82. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ. – М.: Флинта, 2016. Серия: Библиотека зарубежной психологии. – 342 с.

83. Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : монографія / Т. М. Яблонська. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – 444 с.

84. Ярема А. І. Феномен успіху в соціологічному вимірі / А. І. Ярема // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 92–99.

85. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 2013. – 527 с. (Мыслители XX в.). – С.237.

86. Bandura A. Self-efficacy. The exercise of control. New York: Freeman and Co., 2017.

87. Dweck C.S. Achievement // Social and Personality development / M.E. Lamb (Ed.). Holt, Rinehart and Winston, 2018.

88. Dweck C.S. Self-theories: Their role in motivation, personality, and development. Philadelphia: Psychology Press, Taylor & Francis Group, 2010.

89. Dweck C.S., Leggett E.L. A Social-Cognitive Approach to Motivation and Personality // Psychological Review. 2019. Vol. 95 (2). P. 256—273.

90. Hunsberger, B., Pratt, M. W., & Pancer, S. M. (2013) Adolescent identity formation: Religious exploration and commitment. Identity, 1, 365-386.

91. Lockwood P., Marshall T., Sadler P. Promoting success or preventing failure: Cultural differences in motivation by positive and negative role models // Personality and Social Psychol. Bull. 2015. Vol. 31. N 3. P. 379—392.

92. McClelland D.C., Atkinson J.W., Clark R.A., Lowell J.W. The Achievement Motive. New York: Appleton, 1953.

93. Maslow A.H. *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row, 2014.
94. Schwartz, S. H. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1-65). New York: Academic Press. 2015.
95. Schwartz, S.H. Value orientations: consequences across nations. In Jowell, R., Roberts, C., Fitzgerald, R. & Eva, G. (Eds.) *Measuring attitudes cross-nationally - lessons from the European Social Survey* (pp.169-203). London, UK: Sage. 2016.
96. Seligman M.E., Nolen-Hoeksema S. Explanatory style and depression // *Psychopathology: An interactional perspective* / D. Magnusson, A. Ohman (Eds.). Orlando (FL): Academic Press, 2017. P. 125—139.
97. Thompson, E.R. Development and validation of an internationally reliable short -form of the Positive and Negative Affect Schedule (PANAS) [Text] / E.R. Thompson // *Journal of Cross- Cultural Psychology*. – 2007. –
98. Weiner, B. *Theories of Motivation: From Mechanism to Cognition*. Markham Publishing Company. 2016. ISBN 0-528-62018-5

Тест смисложиттєвих орієнтацій (Леонтєв)

Інструкція: Вам будуть запропоновані пари протилежних тверджень. Ваше завдання - вибрати одне з двох тверджень, яке, на Вашу думку, більше відповідає дійсності, і відзначити одну з цифр 1, 2, 3, залежно від того, наскільки Ви впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження на Ваш погляд однаково вірні).⁴

Тест № _____

ПІБ. _____ Стать _____

1.	Зазвичай мені дуже нудно	3210123	Зазвичай я сповнений енергії
2.	Життя здається мені завжди хвилюючим і захоплюючим	3210123	Життя здається мені абсолютно спокійним і рутинним
3.	В житті я не маю певних цілей і намірів.	3210123	В житті я маю дуже ясні цілі і наміри.
4.	Моє життя видається мені вкрай безглуздим і безцільним.	3210123	Моє життя видається мені цілком осмисленим і цілеспрямованим.
5.	Кожен день здається мені завжди новим і несхожим на інші.	3210123	Кожен день здається мені абсолютно схожим на інші.
6.	Коли я піду на пенсію, я займуся цікавими речами, якими завжди мріяв зайнятися.	3210123	Коли я піду на пенсію, я постараюся не обтяжувати себе ніякими турботами.
7.	Моє життя склалося саме так, як я мріяв.	3210123	Моя життя склалося зовсім не так, як я мріяв.
8.	Я не домогся успіхів у здійсненні своїх життєвих планів.	3210123	Я здійснив багато з того, що було мною заплановано.
9.	Моє життя порожнє і нецікаве.	3210123	Моє життя наповнене цікавими справами.
10.	Якби мені довелося підводити сьогодні підсумок мого життя, то я б сказав, що воно було цілком осмисленим.	3210123	Якби мені довелося підводити сьогодні підсумок мого життя, то я б сказав, що воно не мало сенсу.
11.	Якби я міг вибирати, то я б побудував своє життя зовсім інакше.	3210123	Якби я міг вибирати, то я б прожив життя ще раз так само, як живу зараз.
12.	Коли я дивлюся на навколишній світ, він часто приводить мене в розгубленість і занепокоєння.	3210123	Коли я дивлюся на навколишній світ, він зовсім не викликає у мене занепокоєння і

			розгубленості.
13.	Я людина дуже обов'язкова.	3210123	Я людина зовсім не обов'язкова.
14.	Я вважаю, що людина має можливість здійснити свій життєвий вибір за своїм бажанням.	3210123	Я вважаю, що людина позбавлена можливості вибирати з-за впливу природних здібностей і обставин
15.	Я виразно можу назвати себе цілеспрямованою людиною.	3210123	Я не можу назвати себе цілеспрямованою людиною.
16.	У житті я ще не знайшов свого покликання і ясних цілей.	3210123	В житті я знайшов своє покликання і цілі.
17.	Мої життєві погляди ще не визначилися.	3210123	Мої життєві погляди цілком визначилися.
18.	Я вважаю, що мені вдалося знайти покликання і цікаві цілі в житті.	3210123	Я навряд чи здатен знайти покликання і цікаві цілі в житті.
19.	Моє життя в моїх руках, і я сам керую ним.	3210123	Моє життя не підвладне мені, і вона управляється зовнішніми подіями.
20.	Мої повсякденні справи приносять мені задоволення і задоволення.	3210123	Мої повсякденні справи приносять мені суцільні неприємності й переживання.

Додаток Б

Методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн (Прихожан)

Інструкція

Будь-яка людина оцінює свої здібності, можливості, характер та ін. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої символізуватиме найнижчий розвиток, а верхня - найвище. На наступній сторінці зображені сім таких ліній. Вони позначають:

- 1) здоров'я;
- 2) розум, здібності;
- 3) характер;
- 4) авторитет у однолітків;
- 5) уміння багато робити своїми руками, умілі руки;
- 6) зовнішність;
- 7) впевненість у собі.

Під кожною лінією написано, що вона означає. На кожній лінії рисою (-) відзначте, як ви оцінюєте розвиток у себе цієї якості, сторони вашої особи в даний момент часу. Після цього хрестиком (x) відзначте, при якому рівні

Оцінка та інтерпретація окремих параметрів

У нижчеподаній таблиці дані кількісні характеристики рівнів домагань і самооцінки, отримані для учнів 7-10 класів міських шкіл (близько 900 чол.)

Параметр	Кількісна характеристика (бал)			
	норма			дуже високий
	низький	середній	високий	
Рівень домагань	менше 60	60-74	75-89	90-100
Рівень самооцінки	менше 45	45-59	60-74	75-100

Рівень домагань

Норму, реалістичний рівень домагань, характеризує результат від 60 до 89 балів. Найбільш оптимальний - порівняно високий рівень - від 75 до 89 балів, що підтверджує оптимальне уявлення про свої можливості, що є важливим чинником особистісного розвитку. Результат від 90 до 100 балів зазвичай засвідчує нереалістичне, некритичне відношення дітей до власних можливостей. Результат менше 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, він - індикатор несприятливого розвитку особистості.

Висота самооцінки

Кількість балів від 45 до 74 ("середня" і "висока" самооцінка) засвідчують реалістичну (адекватну) самооцінку. Кількість балів від 75 до 100 і вище свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на істотні спотворення у формуванні особистості - "закритості для досвіду", нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінками оточуючих. Кількість балів нижче 45 вказує на занижену самооцінку (недооцінку себе) і свідчить про крайнє неблагополуччя в розвитку особистості. Ці учні складають "групу ризику", їх, як правило, мало. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: справжня непевненість в собі і "захисна", коли декларування (самоу собі) власного невміння, відсутність здатності і т. п. дозволяє не докладати жодних зусиль.

Додаток В

*Опитувальник дослідження самооцінки успішності підлітків
(Бухаленкова, Карабанова)*

Інструкція. Позначте ступінь згоди з такими твердженнями за 5-бальною шкалою, де «1» – якість виражена мінімально, а «5» – якість виражена максимально. Обведіть кружком потрібну цифру.

Якості	Шкала
1. Я вважаю себе успішною людиною	1 2 3 4 5
2. Мої однокласники вважають мене успішною людиною	1 2 3 4 5
3. Я дуже хочу досягти успіху в особистому житті	1 2 3 4 5
4. Моє навчання успішне	1 2 3 4 5
5. Мої батьки пишаються мною	1 2 3 4 5
6. Для мене дуже важливо бути добрим другом	1 2 3 4 5
7. Я відчуваю, що мені все вдається	1 2 3 4 5
8. Мої викладачі відзначають мої успіхи	1 2 3 4 5
9. На мій погляд, успіх у житті багато в чому залежить від допомоги інших людей	1 2 3 4 5
10. Я задоволений своїм особистим життям	1 2 3 4 5
11. Я вважаю, що успіх у житті більший ступеня залежить від везіння	1 2 3 4 5
12. Я дуже хочу досягти великих успіхів у навчанні (роботі)	1 2 3 4 5
13. Я вважаю себе добрим другом	1 2 3 4 5
14. Мені здається, я багато домігся	1 2 3 4 5
15. Мені дуже важливий успіх у колективі	1 2 3 4 5
16. Мої друзі вважають, що я успішний	1 2 3 4 5
17. Я вважаю, що успіх у житті більшою мірою залежить від докладених зусиль	1 2 3 4 5
18. Я користуюсь успіхом у колективі	1 2 3 4 5

Методика ранжирування сфер життя за значимістю досягнення успіху(Бухаленкова, Карабанова)

Інструкція. У житті людина прагне досягти успіху, але в одних сферах життя досягнення успіху має величезне значення, а в інших він не такий важливий.

Ваше завдання оцінити наскільки важливо для Вас досягти успіху в кожній з наведених нижче сфер. До того, як Ви почнете, прочитайте весь список і виберіть одну, успіх в якій найбільш важливий для Вас, та оцініть її значення цифрою «1». Далі, виберіть сферу життя, досягнення успіху в якій найменш важливе для Вас, та оцініть її «7». Потім оцініть сфери, що залишилися, оцініть цифрами від 2 до 6 за ступенем значущості. Цифри не повинні повторюватись!

Сфера життя	Ранг
Учеба/ работа	
Материальная обеспеченность	
Дружба	
Любовь, семья	
Общественное признание, известность	
Хобби	
Личностный рост, саморазвитие	

Опитувальник «Незакінчені речення» в авторській модифікації (Sacks, Levy,)

Інструкція. Перед вами список незакінчених речень. Вам пропонується завершити кожен пропозицію одним чи кількома словами. Виконуйте роботу якнайшвидше. Завершуйте початок пропозиції, не роздумуючи, першим, що спадає на думку.

1. Успіх у житті це ...
2. Успіх для чоловіка...
3. Мої друзі під успіхом розуміють...
4. Я міг би бути дуже щасливим, якби ...
5. Щоб досягти успіху ...

6. Я намагаюся уникнути ...
7. Для жінки успіх ...
8. Успіх для мене...
9. Усіми силами я прагну ...
10. Я досяг успіху в ...
11. Для моїх батьків успіх це ...
12. Я зроблю все можливе, щоб ...
13. Я дуже шкодуватиму, якщо ...
14. Мої вчителі вважають, що успіх ...
15. Найбільше в житті я хотів би...

Додаток Д

Співвідношення завдань та методик дослідження

Завдання	Методики	Вибірка
1. Дослідження уявлень про успіх підлітків.	1) Опитувальник «Незакінчене речення» в авторській модифікації (Sacks, Levy) 2) Опитувальник дослідження самооцінки успішності підлітків (Бухаленкова, Карабанова) 3) Методика ранжирування сфер життя за значимістю досягнення успіху (Бухаленкова, Карабанова)	70 Чоловік
2. Методики для дослідження оцінки своєї успішності.	1) Методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн (Прихожан). 2) Опитувальник «Незакінчене речення» в авторській модифікації (Sacks, Levy).	70 Чоловік
3. Дослідження зв'язку уявлень про успіх і усвідомленість життя	1) Тест смисложиттєвих орієнтацій (Леонтьєв)	70 Чоловік

4. Дослідження зв'язку уявлень про успіх і самооцінки підлітків	1) Методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн (Прихожан).	70 Чоловік
---	---	---------------

Додаток Е

Таблиця 1. Опис найпоширеніших категорій, що зустрічаються у відповідях підлітків на пропозицію "Успіх у житті це..."

Категорії	Кількість Згадок %	Приклади висловлювань підлітків
Досягнення життєвих цілей	23,7%	«досягнення поставлених цілей, бажань», «перемога», «коли все виходить», «все те, чого людина хотіла досягти в житті»
Щастя	16,0%	«бути задоволеним своїм життям», «коли ти задоволений тим, що відбувається», «щасливе життя» «бути тим, ким хочеш (не тільки робота) – щасливим», «радість від кожного дня», «бути щасливим», «жити і радіти», «знайти своє щастя»
Самореалізація	8,1%	«реалізація твоїх здібностей, умінь», «бути тим, ким хочеш (не тільки робота)», «займатися в житті тим, чим хочеш», «самореалізація себе в суспільстві»
Особистісне зростання	7,7%	«самозадоволення», «саморозвиток», «самодостатність», «особистісний успіх», «професійність», «вічно підійматися на нову ступінь», «результат проробленої роботи, в тому числі і над собою», «особиста духовна перемога»
Задоволення Результатом	5,8%	«задоволення станом своїх справ», «бути задоволеним досягнутими цілями», «задоволення», «гордість за своє життя» «бути задоволеним своїм життям», «усвідомлення, що все, що ти зробив вірно, правильно»

Невизначені висловлювання	6,2%	«ціль», «сенс», «добре», «головне» «необхідної складова», «все»
---------------------------	------	--

Таблиця 2. Ціннісні категорії, що часто зустрічалися у відповідях підлітків на незакінчене речення "Успіх у житті це..."

Категорії	Кількість згадок%	Приклади висловлювань підлітків
Сім'я	16,2%	«мати дружну сім'ю», «створити кріпку сім'ю», «здорова повна щаслива сім'я» «щаслива сім'я», «здорова сім'я»
Матеріальна забезпеченість	11,2%	«забезпеченість», «гроші», «не потребувати грошей», «фінансове благополуччя»
Кар'єра, робота	10,5%	«успішна кар'єра», «гарна робота» «престижна, високооплачувана улюблена робота», «отримання задоволення від роботи», «мати хорошу роботу, яка подобається», «свій бізнес»
Праця	5,1%	«коли ти багато працював і підсумок цього», «результат докладених зусиль», «ретельне виконання обов'язків», «результат праці»
Друзі	4,7%	«бути оточеним близькими людьми», «дружба», «багато друзів»

Таблиця 3. Ціннісні категорії, що зустрічалися у відповідях підлітків на речення "Успіх для мене..."

Категорії	Кількість згадок %	Приклади висловлювань підлітків
Сім'я	14,5%	«дружина, діти», «любляча сім'я», «це створення сім'ї», «кріпка сім'я»
Кар'єра, робота	13,8%	«у майбутньому мати роботу», «успішна робота», «робота, яка подобається», «успішна кар'єра до 26 років, потім сім'я», «добитися кар'єрного зростання»

Матеріальне забезпечення	8,8%	«матеріальна незалежність», «заробитибагато грошей», «бути багатим», «забезпечити у майбутньому сім'ю»
Освіта	6,7%	«вступ до ВУЗу», «стати освіченим» «здобула вищу освіту (на даний момент краще вчитися в школі)»
Друзі	4,7%	«гарні друзі», «довіра моїх друзів», «мати багато друзів»

Таблиця 4. Основні категорії, що зустрічалися у відповідях підлітків на речення "Успіх для чоловіка..."

Категорії	Кількість Згадок %	Приклади висловлювань підлітків
Сім'я	34,7%	«щаслива сім'я», «кріпка сім'я», «створити сім'ю», «любляча дружина (яка підтримає в складних ситуаціях)», «мати супер дружину», «мати люблячу сім'ю і бути спроможним зробити їх щасливими», «посадити дерево, виростити сина, побудувати дім» «значимість в сім'ї, виховання дітей», «бути опорою для сім'ї», «стати головою родини»

Кар'єра, робота	34,4%	«влаштуватися на гарну роботу», «кар'єрнезросання», «полягає в успішній кар'єрі», «хороша високооплачувана робота», «бутизатребуваним в роботі»
Матеріальна забезпеченість	18,6%	«забезпечувати сім'ю», «бути забезпеченим», «фінансова незалежність», «гроші», «це здатність забезпечити всіх, кого він повинен забезпечувати», «нічого не потребувати, мати все, що захочеш»
Любов	9,4%	«кохана жінка», «любов жінки», «жінки», «знайти супутницю життя», «полягає в наявності гарної супутниці поряд», «це мати біля себе кохану жінку»
Авторитет	6,9%	«це визнання своїх дітей», «значимість в сім'ї» «авторитет серед друзів», «досягтизагальної поваги», «авторитет серед значущих для нього людей»
Самореалізація	5,4%	«самореалізуватися, втілити мрії в реальність», «можливість займатися улюбленою справою»
Особистісні якості	5,0%	«джентльмен», «характер чоловіка», «це самостійність і вмінняприймати рішення внестандартнихситуаціях», «бути сильним (в характері)», «бути чесним, вірним і справедливим»

Таблиця 5. Основні категорії, що зустрічаються у відповідях підлітків на питання про жіночий успіх.

Категорії	Кількість згадок%	Приклади висловлювань підлітків
Сім'я	57,1%	«щасливо вийти заміж», «вдало вийти заміж», «гарний шлюб» «мати дружну сім'ю та люблячого чоловіка», «стати хорошою дружиною», «це створення домашнього вогнища», «сімейне благополуччя», «щоб в сім'ї все було чудово», «досягнення взаєморозуміння та любові в сім'ї»
Кар'єра, робота	15,2%	«це високооплачувана робота», «поєднання кар'єри та сім'ї», «кар'єрне зростання», «хороша посада», «на роботі»
Діти	14,7%	«материнство», «бути хорошою мамою» «діти - розумнички», «ценародити виховатидитину», «народити здорових дітей» «народити дітей іпишатися ними»
Любов	11,3%	любов чоловіка», «бутикоханою», «любов, увага»«успішний чоловік», «чоловіче плече», «сильний чоловік поряд»
Матеріальна забезпеченість	6,8%	«чоловік - грошовий мішок», «фінансове благополуччя», «у хорошому матеріальному забезпеченні», «самозабезпеченість»
Особистісні та зовнішні якості (краса)	9,2%	«розум», «бути самодостатньою і щасливою», «здатність дарувати тепло», «бути красивою», «гарно виглядати», «інтерес у чоловіків»

Таблиця 6. Оцінка підлітками ступеня згоди з висловлюваннями щодо способів досягнення успіху

Твердження	Середнє значення	Ст. відхил.
На мою думку, успіх в житті багато в чому залежить від допомоги інших людей	2,93	1,184
Я вважаю, що успіх в житті в більшій мірі залежить від везіння	2,65	1,170
Я вважаю, що успіх в житті в більшій мірі залежить від докладених зусиль	4,49	0,774

Таблиця 7. Результати ранжування підлітками різних сфер життя за значимістю

	Вся вибірка			Юнаки		Дівчата		Критерій Манна-Уїтні, р. знач.
	Ранг	серед. з нач.	ст. відх.	Ранг	серед. знач.	Ранг	серед. знач.	
Навчання/робота	4	3,80	1,703	4	3,93	4	3,70	0,000
Матеріальна забезпеченість	5	4,32	1,682	5	3,94	5	4,60	0,000
Дружба	2	3,30	1,626	2	3,24	3	3,34	0,000
Любов, сім'я	1	2,59	1,937	1	2,86	1	2,39	0,007
Суспільне визнання, Популярність	7	5,50	1,938	7	5,23	7	5,70	0,000
Хобі	6	4,98	1,728	6	4,85	6	5,08	0,000
Особистісне зростання, Саморозвиток	3	3,47	1,810	3	3,79	2	3,22	0,002

Таблиця 8. Ранжування підлітками значимості досягнення успіху в різних сферах життя (критерій Манна-Уїтні)

Сфери життя	Вся вибірка			Хлопці		Дівчата		Рівень значимості
	Ранг	Середнє	Ст. відх.	Ранг	Середнє	Ранг	Середнє	
Навчання/ робота	2	3,33	1,793	3	3,59	2	3,14	0,026
Матеріальна забезпеченість	5	3,95	1,693	5	3,65	5	4,18	0,002
Дружба	4	3,65	1,690	2	3,57	4	3,72	0,001
Любов, сім'я	1	2,77	1,923	1	3,16	1	2,47	0,001
Суспільне визнання, популярність	7	5,45	1,825	6,7	5,13	7	5,69	0,026
Хобі	6	5,32	1,724	6,7	5,13		5,47	0,001
Особистісне зростання, саморозвиток	3	3,46	1,750	4	3,62	3	3,34	0,001

Таблиця 9. Зіставлення результатів ранжирування підлітками основних сфер життя.

Сфери життя	Ранг за значимістю сфери життя	Ранг за значимістю досягнення успіху
Навчання/ робота	4	2
Матеріальна забезпеченість	5	5
Дружба	2	4
Любов, сім'я	1	1
Суспільне визнання, популярність	7	7
Хобі	6	6
Особистісне зростання, саморозвиток	3	3

Таблиця 10. Порівняння суб'єктивної успішності підлітків з різним розумінням успіху

	Підлітки з розумінням успіху як соціального визнання	Підлітки з розумінням успіху як виконання зовнішніх вимог	Підлітки з розумінням успіху як саморозвитку і самовизначення	Критерій Краскелла Уолліса, рівень Значущості
Загальне відчуття своєї успішності				
1. Я вважаю себе успішною людиною	3,15	2,68	3,14	11,5130,003,
16. Мої друзі вважають, що я успішний	3,21	2,94	3,33	6,858,0,032
Оцінка своєї успішності в навчанні				
4. Моє навчання успішне	3,25	2,92	3,34	7,940,0,019
8. Мої викладачі відзначають мої успіхи	3,00	2,5	3,23	8,372,0,015
12. Я дуже хочу досягти значних успіхів в навчанні (роботі)	4,40	4,04	4,56	3958,00,001
Оцінка своєї успішності в особистому житті				
10. Я задоволений своїм особистим життям	3,18	3,04	3,42	4500,00,038
3. Я дуже хочу досягти успіху в особистому житті	4,11	3,68	4,40	3520,00,000
Оцінка своєї успішності в дружбі				
13. Я вважаю себе гарним другом	3,86	3,68	4,02	4422,00,021
6. Для мене дуже важливо бути гарним другом	4,24	4,04	4,50	4089,50,001
Значимість успіху в соціумі				

15. Для мене дуже важливий успіх в колективі	3,24	2,74	3,24	412,5 0,006
18 Я користуюсь успіхом в колективі	30,16	2,69	<u>0,13</u>	429,5 0,011

Таблиця 11. Відмінності у відчутті усвідомленості життя у підлітків з різним розумінням успіху (критерій Манна-Уїтні, всі відмінності значущі на рівні $p < 0.05$)

Показники	Підлітки з розумінням успіху як соціального визнання		Підлітки з розумінням успіху як виконання зовнішніх вимог		Підлітки з розумінням успіху як саморозвитку і самовизначення	
	сер. знач.	ст. відх.	сер. знач.	ст. відх.	сер. знач.	ст. відх.
Цілі в житті	28,14	7,16	<u>4,58</u>	7,84	29,15	7,91
Процес життя	27,51	7,18	25,21	7,22	29,93	6,73
Результативність життя	22,36	5,16	20,75	5,87	23,67	5,53
Локус контролю – Я	19,35	4,23	17,42	5,24	20,38	4,58
Локус контролю життя	28,22	5,59	25,62	6,71	29,91	6,42
Загальний показник	93,24	17,48	6,32	20,15	98,74	18,54